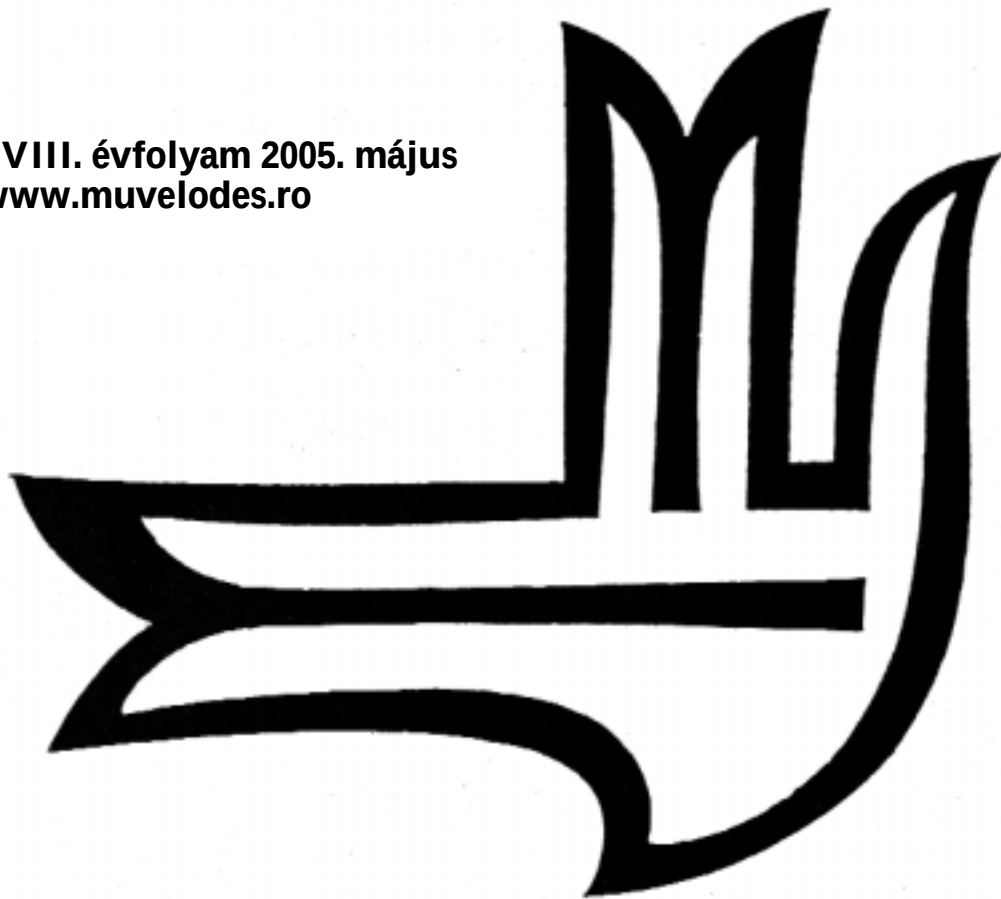

Művelődés|5

LVIII. évfolyam 2005. május
www.muvelodes.ro

**Tusnád és
Nagybánya 2005
Teleki Sándor
és a Teleki-ház
A pénzverde
Boszorkányperek
A köznemesség
tárgyi emlékezete
Régi képkereskedők
Nagybányán**

Művelődés

KÖZMŰVELŐDÉSI
FOLYÓIRAT

A szerkesztőség:
SZABÓ ZSOLT
(főszerkesztő)
GÁBOR DÉNES
MURAD BETTY
SÜTŐ FERENC
SZABÓ GÉZA

Postacím:
400015 Cluj-Napoca
P-8a Unirii nr. 11., ap.7
C.P. 201
tel. / fax: 00-40-264 / 591267
honlap: www.muvelodes.ro
e-mail:

muvelodes@internet.ro
Bankszámlaszám:
Redacția Művelődés
Trezoreria Cluj

RO23TREZ2165009XXX007054

Lapszámunk támogatói:
a Művelődés- és Egyházügyi
Minisztérium, a Művelődés
Egyesület, valamint:

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

ISSN 1221-8693
Készült a kolozsvári ATID
nyomdában

Tartalom

Szabó Bálint: Az épített örökség felújításának sokszínű arca	3
Dávid Lajos: Teleki Sándor és a Teleki-ház	4
Thurman Zoltán: Gyermekkorom Nagybányája	5
Dávid Lajos: Kalandok és legendák	
Teleki Sándor életében	11
Gócsáné Móró Csilla: A köznemesség tárgyi emlékezete.	
A Blaskovich család műgyűjteménye	
a tápiószelei kúriamúzeumban	14
Sasi Nagy Béla: Régi képkereskedők	18
Balogh Béla: Nagybánya középkori városfalairól	20
Sasi Nagy Béla: A nagybányai pénzverde	23
Balogh Béla: Nagybányai boszorkányperek	27
Kósa László: Péntek János laudációja	29
Bányai Réka: Ars Medica	30

Nagybánya főterének déli oldala

Az épített örökség felújításának sokszínű arca

A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdéseiről szóló soron levő 12. Tusnádi Konferenciát az idén Nagybányán tartják május 25–28. között. Hogy miért és mi mindenről esik majd szó, arról szól a főszerző Transylvania Trust vezetőjének alábbi írása. A Művelődés nagybányai súlypontú lapszámmal, a Teleki Magyar Házban 26-án este 7-kor megnyitandó Debreczeni László-kiállítással, lap- és könyvbemutatókkal tiszteleg a tusbányai rendezvény előtt.

A szervezők a 12. alkalomtól a tanácskozássorozatot szeretnék mozgékonyabbá tenni, rövidebbre fogni, és minden alkalommal más helységben megrendezni. Terveink szerint a konferenciának 2005-ben Nagybánya, 2006-ban Bonchida, 2007-ben Nagyszeben, 2008-ban Torockó, 2009-ben pedig Nagyvárad adna otthont. Ezekben a helységekben az erdélyi építettörökség-felújítás nagy horderejű építőtelepei működnek, a szakemberek a helyszínen tájékozódhatnak eredményeikről, gondokról egyaránt. A javasolt ötlet sikerének függvényében dől majd el, hogy 2010-ben visszatérünk-e vagy sem a helyhez kötött konferencia ötletéhez.

A nagybányai konferencia témája az építettörökség-felújítási munka globalizációja, illetve a felújítók 21. századi, új kihívásokhoz való viszonyulása, példaként hozva fel – más hasonló esettanulmány mellett – a helyi Business Center Millenium III programot, amely 2003–2004-ben valósult meg (több mint 150 milliárd lej) PHARE támogatással, és amely a konferencia helyszínét is biztosítja. A konferencia időpontja: 2005. május 25–28.

A mozgékonyra vált nemzetközi konferenciasorozat első célállomása tehát Nagybánya. A tanácskozás témája az épített örökség felújításának aktuális kérdései. Olyan lényeges, felújítással kapcsolatos tartalmi kérdésekre keresünk többek között választ, mint: időszerű-e a műemlék-helyreállítás – Európában 1964-től általánosan elfogadott, a Velencei Charta által szentesített – hagyományos módszere, vagy kialakulóban van egy új, gyorsított eljárás, amely a helyreállítást részletes megvalósíthatósági tanulmány nélkül is kivitelezhetőnek tartja, illetve a megvalósíthatósági tanulmány elkészítését kutatás nélkül is lehetségesnek látja? (Emellett, párhuzamosan az építészeti felméréssel, rekordidő – 3-6 hónap alatt – készül el a falkutatási, művészettörténeti, régészeti, épület-fizikai és -biológiai tanulmány, tartószerkezeti szakvéleményt stb., illetve több kutatást párhuzamosan végeznek a kivitelezéssel, amely 6-8 hónapig tart.)

Ha a hagyományos módszer neve műemlék-helyreállítás, a gyorsított eljárás pedig épített örökség-felújítás?

És a hagyományos módszert esetleg a kiemelkedő értékű műemlékek esetében továbbra is alkalmazzák, a többiek esetében lehet (szabad) a gyorsított eljárással dolgozni?

Vagy a nagyszámú, de szerény örökségértékkel rendelkező épületegyüttesek esetében milyen részletességgel kell a (nagyszámú részlet miatt költséges) kutatást végezni? (Mint pl. Nagybányán, a régi vá-

rosközpontban, ahol a középkori, viszonylag alacsony művészi és műszaki értékű rétegekre rátevétek az ezt követő fázisok lenyomatait, melyek szintén elég szerények – a műemlék mostani formáját a 19. század második felében kapta, egységében nagy értékű, de egyenként kevésbé értékes részletekkel.) Vagy meddig megy el, és milyen részletességű a dokumentálás? (Le kell-e dokumentálni például egy műemlék-házban minden befallazott ajtót, illetve ablakot? Meg kell-e tartani – összeszövés nélkül, csak azért, hogy bármikor dokumentálható, vagy újranyitható legyen – egy szerény polgári ház 100–300 évvel ezelőtt használt, eredeti, vagy akár használat közben megnyitott 30–40 ajtaját, amelyet 30–150 éve összeszövés nélkül fallaztak be, ma sem szükségesek, az össze nem szőtt nyíláskitöltések pedig érezhetően csökkentik földrengés esetén a tartóképeséget, repedeznek és esztétikailag is zavarók?)

Figyelünk arra is, hogy melyek voltak a műemlék eredeti örökség-értékei (milyen mértékben mutatták fel ezeket az előzetes, a tervezés, illetve a végrehajtás alatt végzett kutatások), és ezen értékek közül melyek maradtak változatlanok a beavatkozás után (milyen jellegű beavatkozások tekinthetők helyreállításnak, felújításnak vagy újjáépítésnek). Kulcsszavak: műemlék-értékek (egyetemes, regionális és helyi), műemlékkutatás (előzetes, a beavatkozások folyamán történő és utólagos), kompatibilis beavatkozások (funkcionális, esztétikai és műszaki összeférhetetlenségek), korszerű berendezések – történelmi környezet (klímaberendezés a boltozott helyiségekben, gyenge áramvezeték-nyálábok kőfalba-ágyazása stb.), mozgássérült-barát betétek (modern és hagyományos megoldások, eredetiség).

Szeretnénk, ha a haszonélvezők, tervezők, az ebben érdekelt polgármesteri hivatalok, a helyi vagy központi történelmi műemlékvédő hatóságok (pl.: Országos Műemlékvédelmi Hivatalok) is elkészítenék a maguk beszámolóját akár az előadássorozat kiadványa anyagaként is. Természetesen örömmel fogadjuk egyes nem kormányzati szervezetek – város- és faluvédők – értékelését is (pl. Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság). Érdekes lenne esetenként egy turizmus-menedzser által készített tanulmány is (így kiderülhet például, kiktől várjuk a legtöbbet, illetve kiktől tarthatunk a leginkább?)

Természetesen szeretnénk, ha a beszámolók tartalmaznák a helyreállítás pénzügyi kérdéseit is, hangsúlyt fektetve arra, ami a legjobban érdekli bennünket Erdélyben: a kommunizmus lehasznált történelmi épületállománynak van-e jövője? Beszélni szeretnénk például az Európai Unió támogatásairól és magatartásáról, amelyek adott esetben az épített örökség felújítására irányulnak. (Feltevődik az a kérdés, számíthatunk-e uniós támogatásra annak a történelmi épületállomány-rehabilitációnak az esetében, amely Nyugat-Európában a 60-as, 70-es években zajlott, mi pedig előtte vagyunk ennek a folyamatnak: lehetséges-e az épített örökség legalább részben történő helyreállítása, illetve van-e esély a helyreállítás megfelelő anyagi hátterének biztosítására?)

Teleki Sándor és a Teleki-ház

Talán nem volt a Bányavidéknek még egy ilyen jellegzetes, színes egyénisége: katona és emlékiró, Táncsics Mihály neveltje, Petőfi, Liszt, Victor Hugo barátja, Bem és Garibaldi segédtestje, a Petőfi Társaság tagja, a koltói kastély ura, Nagybánya díszpolgára. Kolozsváron született 1821. január 27-én. Szülei a Bécsben székelő erdélyi udvari kancellária élére szánták, de őt más eszmények mozgatták, mint a dinasztia szolgálata. Kalandos egyetemi évek után, alig 25 éves fejjel vetette magát a politikai életbe. Közismert Petőfivel való barátságának története, aki a „vad gróf” koltói kastélyában töltötte mézesheteit, s itt írta halhatatlan szerelmes verseit. 1848-ban Kővárvidék főkapitánya, a szabadságharc alatt kormánybiztos, később Bem főintendánsaként ezredesi rangban verekshi végig az erdélyi hadjárat csatáit.

Világost követően száműzetés vár rá, csak 1867-ben térhet vissza Erdélybe. Élete utolsó negyedszázada koltói birtokához, majd Nagybányához kapcsolódik. Memoárookban örökölte meg kalandos, eseményekben gazdag életét; ezeket, valamint tárcáit, egyéb írásait 1879–1883 között hat önálló kötetben foglalta össze. A „derék ezredes” a századfordulót megelőzően ugyanúgy hozzátartozott a vidék arculatához, mint az István-torony jellegzetes sziluettje; a környék lakói a legkiválóbbnak kijáró tisztelettel beszéltek róla.

Gróf Teleki Sándor 1892. május 18-án halt meg nagybányai házában, amelyet a hetvenes évek végén építtetett a Zazar-patak jobb partján, a 18. századi református templom s az ugyanebben az időszakban épült pénzverde, a Minc közelében, a hajdani Fásoron (ma Minerilor 5–7. szám). Az 1894-ben megjelent Nagybánya és környéke leírásából tudjuk, hogy az épület előtt akkoriban nyolc szál fenyő őrködött. Dolgozó- és hálószobából álló lakosztálya az alsó ház utcára néző részén volt, itt halmozta fel azt a sok műkinccset, ereklyét, amelyek valóságos

A Teleki-ház ma...

múzeummá tették lakását. A szobák bútorzata az ezredes tervei alapján készült, nagybányai asztalosok műhelyében. Az ablak előtt egy jó ízléssel faragott tölgyfa asztal állt, amelyen a forradalmár emlékiró élete utolsó éveiben emlékeit, tárcáit megalkotta.

Az egyszerű, mégis tágas családi ház több mint egy évszázad múltán is hirdeti egykori tulajdonosa kiváló ízlését. A faragott kapu (Maticska Jenő festőművész édesapjának munkája) két szárnyát ugyan vassal helyettesítették, a megmaradt díszítéseken azonban ma is látható a kilencágú koronás Teleki-monogram. A jó állapotban megőrzött tölgyfa ajtók, beépített szekrények és fatáblás ablakok, a réz ajtó- és ablakdíszek csak növelik az épület értékét, patináját.

Teleki Magyar Ház néven (<http://telekihaz.erdely.org>) 2002 óta az épületegyüttes a nagybányai magyarság szellemi otthona. Teleki egykori lakóházát, két kisebb lakrészt leszámítva az Illyés Közalapítvány segítségével sikerült megvásárolni. Felújítása és új szerepének megfelelő átalakítása folyamatban van, s valószínűleg még évekig elhúzódhat. Az intézmény tizenhat nagybányai magyar társadalmi szervezetnek, egyesületnek, értelmiségi klubnak, körnek és társaságnak nyújt otthont, magyar kulturális központként ugyanakkor igyekszik színvonalas művelődési programok (tárlatok, hangversenyek, könyvbemutatók,

műveltségi vetélkedők, táncház, színházi és népfőiskolai előadások, filmbemutatók, kézműves és hagyományörző programok stb.) szervezője és házigazdája lenni. A képzőművészeti kiállító- és előadótermek mellett egy bővülő helytörténeti gyűjtemény, egy számítógépes klub, valamint egy Tersánszky J. Jenő nevét viselő, 13 000 kötetes kölcsönkönyvtár várja a látogatókat.

DÁVID LAJOS

A Teleki-ház kapuja

...és egykor

Gyermekkorom Nagybányája

Szülőföldje, szülővárosa vagy szülőfaluja mindenkinek adott. Körülményeken vagy alkati tényezőkön múlik, hogy később kötődünk-e hozzá a megszépítő távolból, vagy közömbössé válunk az élet során. Az ember mindig taposhat új köveket, megvásárolhatja őket, eladhatja, átalakíthatja, de a kövek memóriája örök. Az épített örökség felújításának valószínűsége arca tulajdonképpen két egymással ellentétes cél, a beszélgetés és az elnémitás között mozog. E két véglet között a globalizált világban rendszeresen a pragmatikus értékesítésnek van esélye. A piaccgazdaságban a műemlékértékek is a haszontermelésnek vannak alárendelve.

Gyermekkorom Nagybányája még az a város volt, amelyik várázsba ejtette Hollósy Simont, a Ferenczy testvéreket, Iványi Grünwald Bélát, Réti Istvánt, Thorma Jánost, Ziffer Sándort, Mikola Andrást és még sok művészbembert. Ugyanazokat a köveket tapostam, mint Jókai Mór, Petőfi Sándor, Teleki Sándor, Tersánszky Józsi Jenő, Misztótfalusi Kis Miklós, Bem tábornok vagy a nagy Hunyadi János. Barátaimmal annak a háznak az udvarán játszottunk, ahol valamikor Né-

meth László is. Nagybánya békés város volt. Itt nem vívtak történelmi csatákat az ellenséggel, nem voltak nemzetiségi ellentétek, nem íródtak hősi eposzok a városlakók harcairól. A két világháborúban se sérültek az épületek. Sajnos az idegen erők mindkét háborúban sok embert hurcoltak el a városból.

A város

A Gutin-hegység lábánál a Zaráz-patak két oldalán épült. Több mint 150 évvel ezelőtt Petőfi Sándor így vallott erről a városról: „Ezek tövében fekszik Nagybánya őszere épületeivel s gót tornyával, mint egy darab középkor, mit itt felejtett az idő. Ó mennyire szeretem e várost! Már negyedszer vagyok itt, s egyre jobban tetszik. Ezek a vén házak olyan kedélyesen köszöntik az embert, mint valami kedélyes öregurak. Azt óhajtom, hogy ott haljak meg, ahol születtem, az alföldi rónán, a Tisza és a Duna között... De ha nem az alföldön halok meg, ha hegyek közt kell meghalnom: ám leginkább óhajtom, hogy itt temessenek el, Nagybánya regényes völgyében”.

„Lakóinak száma 1850-ben 6414 volt, 1870-ben 9082 és 1890-ben 9838. A lakosok közt volt 7596 magyar, 148 német, 52 tót, 1941 oláh és

Az István-torony a 17. században

49 rutén. 1900-ban már 11183 lélek lakott a városban” (Pallas nagy lexikona). Az épületek a lakossággal voltak összhangban. Volt 2205 lakóház, fele kőből és téglából, másik fele vályog és fa. Egy 1800-as évekből származó dokumentumban olvashatjuk: „Szép főtere, a nagypiac, mellette van a kispiac. Nagy utcák nyílnak a főtérből, de szélsőlegesen kanyarognak, elszűkülnek, s a régmúlt századok emlékei közé viszik az idegent. Kétoldalt a fernezelyi völgyből való lapos kövekkel fedett járdák vannak, mint már a Hunyadiak korában, 1472-ben írja egy oklevél (lapideo pavimento sternitur).”

Nagybányának nemcsak kővezetett útjai voltak akkor, amikor más városokban a jó út még ritkaságszámba ment, de vízvezeték is volt a városban. 1641-ben fektették le az új vízvezetékét, amely kőiszfából, vasból, rézből, sőt egyes helyeken üvegből készült. Abban az időben már közfürdője is volt a városnak. Az a bizonyos közfürdő nemrég került a város tulajdonából egyházi tulajdonba, de nem fogják restaurálni ezt a helyi műemlék értéket, sőt rituális fürdőt se csinálnak belőle, hanem valami mást fognak építeni helyére.

István-torony

A Szent István-torony részében valószínűleg egyike a legrégebbi időkből fennmaradt épületnek. Műemlék értékét senki sem vitatja. 1347-ben az építési munkája még javában folyt, 1387-ben a templom teljesen készen állott. A 16. században villámcsapás súj-

Bornemisza Tibor: Nagybányai táj. 1911

Szántó András: A kispic. 2005

totta, 1647-ben újabb villámcsapás rombolta, de ismét helyreállították. 1769-ben viszont teljesen romba dőlt a tető és a falak egy része. Akkor a tornyot barokk ízlésű tetővel látták el.

1847-ben szétszedték a templom utolsó részeit is, csak a torony maradt meg, de 1869-ben újabb villám sújtotta a tornyot. Fésűs Menyhért akkori polgármester Scholcz Ferenc építész bízta meg a torony újrafedésével, de Scholcz 1871-ben meghalt. A tornyot ideiglenes tetővel fedték be.

A torony újrafedése elhúzódtott. 1896-ban Thurman Olivér polgármester karolta fel az ügyet, és a város nagylelkű áldozatkészséggel Stehl Ottó tervei alapján restauráltatta a tornyot. Megmagasították egy kőárkados vigiával (tűzoltósági őrgalériával). A tornyot négy fiatornyos későgótikus-reneszánsz, rézzel borított trapéz formájú sisakkal fedték. A torony-

csúcs lementszését és a sátoztető kialakítását a mármarosi faházak és sok erdélyi kastély saroktoronyainak megoldásához is lehet hasonlítani. Evvel a megoldással nemcsak a torony, de Nagybánya város identitása is kihangsúlyozódott. Erről a javításról 1961-ig egy fekete gránittáblába vésett aranyozott betűkkel írt szöveg tanúskodott, amit a torony környékén végzett történelmi kutatások és a torony javítása idején eltávolítottak. A meglévő keretbe a ma is látható új tartalommal, új nyelven írt új táblát helyezték.

Schola Rivulina

A legrégebbi civil építmények sorába tartozik a Schola Rivulina, amely a Főter délekeleti oldala és az egykor Harácsék József tulajdonát képező épületnek az udvara között állott. Ez volt Erdély legrégebbi középiskolája, Kopácsi István 1547-ben alapította, 1755-ig

működött. Az épület a Szentháromság templomhoz építve csak 1748-ban nyerte el mai formáját az előtérben látható sportcsarnokkal együtt.

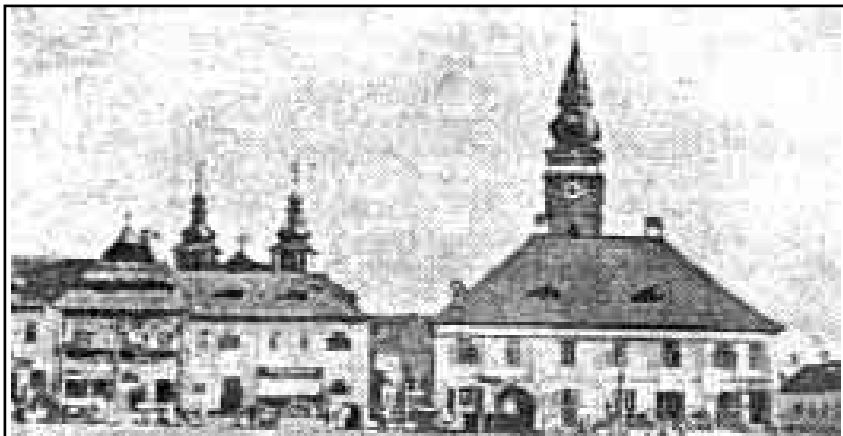
A nagy épületben folyt a gimnáziumi tanítás egészen 1919. július 15-ig. 1919-től 1940-ig katonaságnak adott otthont. Utána az elemi és polgári tanítást szolgáltatta. Az első világháború után megjelentek a városban az első ortodox vallású tisztviselők és katonatisztek, 1926-ban a tornatermet átalakították görögkeleti templommá, melynek ablakait sűrű drót védte az iskola udvarán futballozó gyermekektől, akik közül olyan világhírű focisták nőttek ki, mint a Zavoda fiúk, a Gergely testvérek, Incéék, Bayék, Tirnovánék és sokan mások.

A plébániatemplom épületét a két hagyma tetejű tipikus barokk toronnyal a jezsuiták építtették 1717–20-ban, ez a katolikus templom. Így látta fél évszázaddal ezelőtt Ziffer Sándor.

Minorita rendház

A minoriták temploma, a kispiacon a rendház nyugati homlokzata mellett van. Felülnézetből Ziffer festette meg. Ez a régi Omechim-féle ispotály Szent Miklós-temploma, ami egyben Nagybánya legrégebbi fennmaradt egyházi építménye. Károlyi és több nagyúr anyagi segítségével a minorita rendház köré iskolákat építtettek, a rendházat 1791-ben emeletesre bővítették, a 19. sz. 60-as éveiben kapta meg mai formáját. Főbejárata a főterről van. A temp-

A főter, háttérben az István-torony 1860-ban

A főtér 1880-ban, háttérben az István-torony

lom 1790 és 1970 között szinte minden nap zsúfolásig tele volt. Ma is zsúfolt a templom, de a szatmári püspökség bölcs hozzáállásának köszönhetően románul hirdetik az ígét. Csütörtökön viszont még szól magyarul is a pap.

Református templom

Impozáns templomuk van a reformátusoknak, amit 1792-ben kezdtek építeni egy régi templom helyére. Külön figyelmet érdemel a torony, amely a debreceni nagytemplom tornyának a mása, de annál karcsúbb és szebb hatású. A templom nagyharangjának világviszonylatban egyedülálló hangja van. A kupola színezése sok vitára adott okot hozzáértők és kevésbé hozzáértők között. Sok más város toronytető-burkolataitól eltérően a nagybányai tornyokat helyi anyaggal fedték, és ez a helyi anyag a vörösréz lemez, amit hol összehajlítással, hol összeszegecseléssel rögzítettek.

Több nagybányai lakóház is

rézrel gálicozott lemezzel volt fedve. Az ötvenes években az ingatlankezelő vállalat átfedette a házat cseréppel. A régi majolika porcelánkályhákat modern gázfűtéses cserépkályhákra cserélték, az 1980-as években több régi értékes házat lebontottak. Nem említettem volna meg, de a Bányavidéki Új Szóban 2002. június 21-én egy féltelmetesen hasonló esetet írt le Mazalik Alfréd Egy kastély emlékezete címmel, ami bizonyítja, hogy nem különálló esetekről, hanem egy folyamatról van szó.

Lutheránus templom

A Felsőbánya utcai első evangélikus templom az 1700-as évek elején épült. Helyére 1805–1809 között egy barokk templomot építettek, mely 1911–12-ben kapta mai alakját. A templom oltárképe Iványi Grünwald Béla alkotása.

Görög katolikus templom

Az első nagybányai görög katolikus templom 1771-ben épült, a

Felsőbányai utca és a Bánya utca sarkán. Száz év alatt annyira nőtt a görög katolikus lakosság, hogy a századfordulón egy új görög katolikus templom építésébe kezdtek, ami ma is a város egyik leg-elegánsabb temploma. A templom uralja a Felsőbányai utcát. A templomot övező cinterem Zazar felőli részén még az 1950-es években is az eredeti épületben működött az 1793-ban létrehozott négyosztályos román nyelvű népiskola. Az utca másik sarkán épült fel 1893-ban az 1868-ban létrehozott leányiskola új hajléka, amit 1931-ben átvett a román püspökség. A püspökség 1947-ig működött zavartalanul, amikor beolvasztották a görög katolikus egyházat a görögkeletibe. Utána ebben az épületben kapott helyet 1948–54 között a két nyelven működő vegyeszeti szakközépiskola. 1955-ben ugyanebben az épületben nyitotta meg kapuit a 2-es sz. Nagybányai Magyar Tannyelvű Középiskola, 1959-ben egyesítettek a Sincal-jal, ahova a félig kész termekbe voltak kénytelenek átköltözni a gimnázium diákjai. A Gh. Sincal Gimnáziumot 1919-ben hozták létre a Kossuth utcai elemi iskola impozáns eklektikus épületében.

1959-től 62-ig folytonosan bővítették az épületet, hogy tudja befogadni az emelkedett létszámú diákságot. Egy modern tornatermet is építettek az iskolához. Ma Gh. Sincal mellszobra díszíti az épület régi főhomlokzatát. A timpanonra az iskola nevét írták. A vakolatból lassan elötünik az iskola épületének építési évszáma: 1907.

A Minc

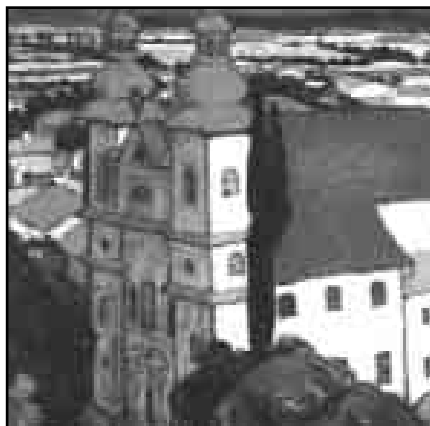
A pénzverőház a Zazar-part és a Pénzverő utca között húzódtott. A mai épületet 1739-ben építették

A Schola Rivulina

A tornateremből átalakított első görögkeleti templom

Ziffer Sándor: A plebániatemplom

a régi pénzverde helyére. Ablakait kemény vasrácsok védték. A Minc épülete a Liba-mező felől egyik kedvenc motívuma volt a nagybányai festőknek (Madarassy György, Mikola András, Pechán József).

Főtér

1908 tavaszán Móricz Zsigmond tanulmányozta Nagybányát, és a következőket jegyezte fel: „A főtér szabályos négyszögét látva, nagyon érdekes lenne visszapillantani a mai Nagybánya őskére, a kis Asszonypatakára, amint 1347 őszén, a nagy tűzvész után, újraépült, s pezsgő munkakedvvel pótolta a hiányokat. A középkorban az ilyen tűzvész volt egyetlen módja a városrendezésnek. Ilyenkor a leégett utcák sorát egyenesre szabták, a piacokat kiszélesítették, s az újra épülő házaknál rendet tartottak... A nagyúri paloták a főtér körül tömörülnek. Csupa emeletes ház.” A főtér körüli házak az 1700-as években kapták mai formájukat az akkori divatos barokk hatása alatt, tulajdonosaik nagyjából a város jómódú polgárai voltak. A piac közepén hosszú ideig kút majd vízcsap volt.

A minorita templom

Ferenczy Béni így ír a főtéréről: „Nagybánya közepe a piactér. Ennek is a kellős közepén a város kútja, szép vaskos kőágyába gyűl a forrás vize. Körülötte néhány dűslombú facsoport. A tér maga jó nagy. Macskafejes kövezeten zökken a szekér, köröskörül a házak előtt járda, azelőtt ritkább gesztenyefasor.”

Erzsébet-ház

A főteret csupa emeletes ház veszi körül. Legrégebbi közöttük a kincstári épület, ami leginkább Erzsébet-ház néven ismert. Az építési anyag a Szent István-templom korára utal. Az István-toronyból így láthatjuk az Erzsébet-házat és a szomszédos házsort. Móricz Zsigmond 1908-ban a következőket jegyezte fel erről a házról: „A főtéren a legrégebbi épület a kincstári épület, amely keskeny, egyszerű, nyugodt homlokzatával és az újabb hozzáépített boltíves támasztékkal hamar szembeüt. Erről azt tartják, hogy Hunyadi János palotája, vagy legalább annak egy része volt.”

A keleti és a déli oldal közötti a Felsőbányai utca sarkán van, a volt városháza, amely 1847-ben még az Arany Sas Fogadó volt,

ami Petőfi emlékét is őrzi. A költő feleségével, Szendrey Júliával 1847 szeptemberében itt töltötte nászéjszakáját. A déli oldalon is minden háznak megvan a saját története. Az István-torony képezi a háttérét. A déli oldal a minorita rend épületével zárul.

A főtér nyugati oldalán helyezkedett el a városháza és a városi nagyszálló, ami 1905-ben leégett. 1908-ban Bálint és Jámbor építészek pályadíjnyertes tervei szerint a korai szecesszió hangulatát idéző István szállóval helyettesítette a város.

Az István Szálló vendéglőkkel, üzletekkel, egy kiállítási csarnokkal és egy impozáns színházteremmel is rendelkezett. Az elegáns előadóteremtől a színpad vasfüggönnyel volt elválasztva. A kupolaszerkezet az akkori időkben ritkaságnak számító vasbetonhéj. Ebben az épületben látták városunk lakói a felejthetetlen színházi előadásokat, ugyancsak ez lett minden nagybányainak a mozija, és ugyancsak ebben kapott helyet a festőiskolának a legtöbb kiállítása. Az épületet a város tulajdonából lefoglalta a néphatalom ugyanúgy, mint az egyházi vagy más jelentősebb épületeket. Sajnos a szocialista népvagyont felváltó privatizáció helyett, hogy visszaszolgáltatta volna a kommunista rendszer által kisajátított közösségi ingatlanokat a még meglévő jogos igénylőknek, a közösség által létrehozott népvagyont egyszerűen elpredálta. Ezt az épületet a város építette, soha nem volt magántulajdon, de most egyből ingatlanspekuláció áldozata lett.

Az északi oldal patinás kinézésének a református templom szolgál háttérül. Lendvay Márton szülőházát is márványtáblára je-

A Felsőbányai utca, háttérben a lutheránus templom

Az Erzsébet-ház ma

Leányiskola 1893

A Kossuth utcai elemi iskola eklektikus épülete

lölük. Az első táblát 1881-ben Jókai Mór közreműködésével valósítottak meg, amin az állt: „*Márványlap hirdesd nagyságát tiszteletünknek: nagy színművésznők itt születtek 1807. november 11.*”

A főter olyan, mintha a város szíve lenne. Igaz, 1962-ben átadták az új főteret, de ahogy egy embernek nincs két szíve, úgy egy városnak sincs két főtere. A Bukarest tér a modern építészet igen jól sikerült kompozíciója, ami egységbe foglalta a tér keleti oldalán az 1938–42 között épült késő-eklektikus bányászati iskolát. A lebontott, de a föld alatti nyomokban megőrzött városfalak jelzik, hogy a város a főter körül fejlődött ki. A régi főter városunk egyik sajátos alkotóeleme. Nagybánya városiasodásának őssejtje a régi központban van. A város alaprajza a legszebb, legrendezettebb középkori városokéval versenyezhet. Főtere a középkori városok építésmódját tekintve impozáns, nagy kiterjedésű, zömök házak övezik. A tér tájolása és a közlekedés úgy a természetes alakzatokhoz, mint az égtájakhoz igazodott. A négy égtáji irányába tíz utca, amiből négy fő

és hat mellék, főterei találkozási biztosította évszázadokon keresztül a zavartalan forgalmat.

Városi közlekedés megtervezésénél a következő kérdéseket kell megoldja a tervező: honnan, hova, hogyan, mivel, miért? A főteren létrehozott új közlekedési sáv nem adhat kielégítő választ az első négy kérdésre. Az ötödik kérdésre fölöttébb gyanús a válasz. Amikor az összkép tökéletesnek tűnik, a huncutság gyakran a részletekben bújkál meg. Egy nagyon egyszerű kis példa: ha megnézzük a szecessziós tetőfedést egy erdélyi ősbarrák épületen, olyannak tűnik, mint egy harcoló katona fején a virágkoszorú. Ez a megoldás idegen a nagybányai főter barokk épületeitől, akárcsak a nemrég megszüntetett szovjet uralom obeliszkje, pedig az stílusban kevésbé eltérő. Sok rákos kinövés tarkítja még a várost: pl. az a hatalmas kémény, amit akkor építettek, amikor más országokban már a hasonló légszűrőszekerek eredményesebben használták a kisméretű elektronikus szűrő és elválasztó berendezéseket. Vajon hány hozzáértő várostervezőt kérdeztek meg a megrendelők és

jóváhagyók, hogy mit jelent Nagybánya városképében ez az erekciónál lévő phallos-szerű szörnyéptípus? Én azt hiszem, hogy ez világraszóló iskolapéldája az obszcén architektúrának.

A Teleki-ház

A magánházak közül nevezetes az a Teleki-ház. Itt élte utolsó éveit a gróf. A jó öreg ezredes valódi múzeumot állított fel az élete során összegyűjtött ritkaságokból. Hogy mi lett a sok kincssel, ma nehéz lenne megmondani. Itt is egy nem helyén való részletmegoldás. A tipikus, könnyű fából készült faragott tornác helyett egy atombunkernek megfelelő vasbeton födém, anélkül, hogy valaki figyelembe vette volna a vas és a beton összeférhetetlenségét a hagyományos téglával és fával, és az ilyen kombinációból származó épületfizikai hátrányokat.

Ipari épületek

Nagybánya mai arculatát a földben rejlő nemes- és színesfémeknek köszönheti. Az 1950-es 15.000 lakosú kisváros, ma egy 200.000-es nagyváros. Bányászata ősidők óta nevezetes; 1900-ban

A főter déli sora

Vásár a Lendvay szülőháza előtt 1900-ban

Az István Szálló 1910-ben

Nagybánya főtere északról 1900-ban

volt két-két nagy arany-, ezüst- és ólombánya, ezeken kívül több apró bánya is működött, amik kis-családok birtokát képezték. Még a múlt század közepén is akadt tiszta terméсарany a kövek között.

Száz évvel ezelőtt szabad kézzel választották külön az ércet a meddőtől. Az így összegyűjtött érc közül néha apró darabocskák a munkások csizmájában kerültek. A bányabejáratok mindig félelemmel töltötték el a behatolót, ezért igyekeztek nekik optimista kinézetet biztosítani.

A felsőbányai bánya bejárata mellett volt a bányaigazgatóság és a szolgálati lakások. Ebben a házban született édesanyám.

Kissé barátságosabb a táj Tihanyi Lajos 1909-ben festett képén.

A bányabejárat melletti Mária-szobor az 1950-es években kedvenc helye volt a veresvízi gyermekeknek, Ziffer Sándornak is gyakori motívuma volt.

A századfordulón még lovak húzták a csilléket a kereszthegyi bányában. Nem volt meg se a hurka, se a kötélpálya, sem a víztorony, sem a gőzvasút. Ma már nincsenek meg.

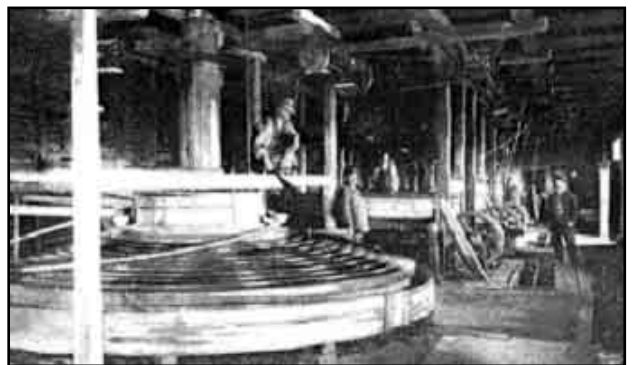
A bányából kifejtett ércet a zúzók, kötörök morzsolták apróra. 1771-ben mesterséges tavakat építettek. A környező patakokban húsz zúzda működött, három a városé volt, a többi magántulajdonon.

Az ércből kézzel vagy vízmozással választották ki a nemesfémeket. 1863-tól a kis méretű arany-

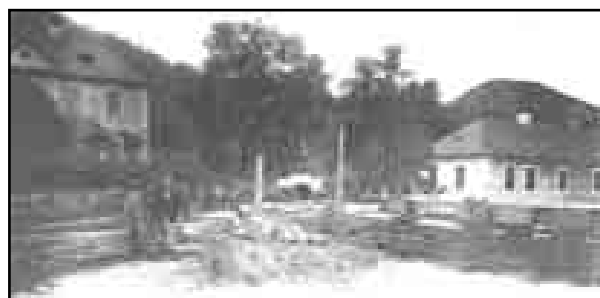
szemcséket is kivonták az ércből. Az ércet megzúzták, a nyert lisztet, konyhasóval való pörkölés után megszitálták és megőrlték, higannyal keverve hordókban forgatták. A kivált képződményt a feles higanytól megsűrve kiégették, és ott maradt a tiszta arany. Amikor a nagybányai arany kivonásával foglalkozó ausztráliai Esmeralda által okozott tiszai ciánszennyezés világszenzáció lett, egy 1906-ban írt idézet jutott eszembe: „*Elveszítette szabad királyi város jellegét. S ami még legnagyobb csapás volt, ura idegen, aki jutalmul, ideiglenes zsákmányul kapta, s a legnagyobb jövedelem kicsikarására irányuló munkája a legveszesebb hatással volt a város fejlődésére*” (A Pallas nagy lexikona).

A felsőbányai zúzó és belseje a 19. század végén

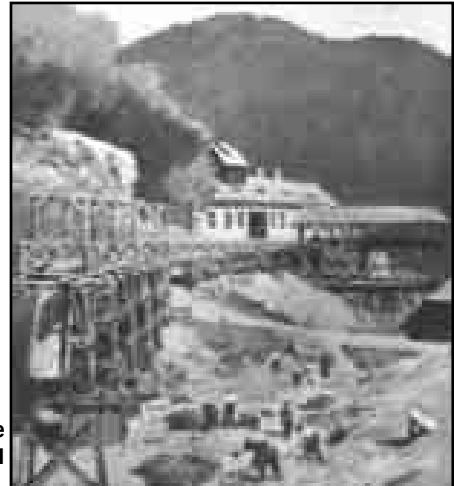
A veresvízi bányaigazgatóság és a szolgálati lakások (lent)
A kereszthegyi bánya bejárata 1899-ben (jobbra)

Tihanyi Lajos: A veresvízi bánya 1909

A keleti bánya ércetörője a gurítóval

A színesfémeket és az ólmot az 1782-ben épített fernezelyi kohóban olvasztották.

A fernezelyi sárga füstöt a vegyészben járatos Weiser Oszkár (Ede) vásárolta meg, és a Strip-skyék meg a Rhényék csödbe ment hutája helyén 1908-ban nekiláttak egy kénsavgyár kialakítá-

sának, ami 1920-ban már Phoenix vegyiművekként működött. Wieser Miklós vezetésével. Ezt a gyárat a kommunista időben Európa legnagyobb kénsav-, sósav-, cink- és ólomgyártó vegyi művévé fejlesztették. Ma ennek a gyárnak az újonnan épült füsttisztító kéménye erőteljesebben meghatározza

a városképet, mint Párizst az Eiffel-torony. Lehet, sok embernek ezután ez a kémény fogja jelenteni Nagybányát. Az én Nagybányám megmarad az István-torony, a református templom és a Liget hármas egysége.

THURMAN ZOLTÁN

Kalandok és legendák gróf Teleki Sándor életében

Az alábbiakban két olyan történetnek próbálunk a nyomába eredni, amelyek gróf Teleki Sándorhoz és a Bányavidékhez kapcsolódnak, abból a meggyőződésünkben kiindulva, hogy a „derék ezredes” amúgy is kalandos életét nincs szükség újabb történetekkel feldíszíteni, s ugyanakkor még mindig van tisztázni való földi pályafutásának tényszerű vonatkozásait illetően. Az első Liszt Ferenc állítólagos koltói látogatásáról szól, a második a szó szerint is legendás Teleki-gyűjteményre, annak mindmáig ismeretlen utóéletére vonatkozik.

A legnagyobb erdélyi turisztikai portálon a Koltóról szóló ismertetőben olvashatjuk az alábbiakat: „A faluban ma is áll Teleki Sándor két, a 18. században épült barokk stílusú kastélya, ahol többek között Liszt Ferenc, Jókai Mór is megfordult.” De a nagybányai EMKE-füzetek sorozatban megjelent kötetecske is így ír a faluról: „Koltó barátságos otthona lett nemcsak [Teleki] négy gyermekének, hanem az idelátogató rokonoknak és barátoknak

(lásd Jókai, Liszt, Lővei Klára).”

Mi az igazság ezredesünk és a világhírű zongorista-zeneszerző barátságát illetően?

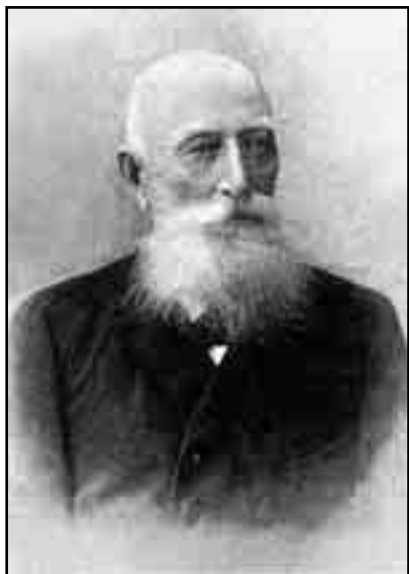
Tudjuk, hogy Teleki az 1840-es években szinte egész Európát bebarangolta, s közben Liszt Ferencel is megismerkedett. Sőt Berlinben, Liszt 1843-as hangversenykörútja során párbaft is vívott egy Norhausen nevű kapitánnyal, az akkor még csak messziről tisztelt zongoraművész becsülete védelmében. Teleki csak könnyű horzsolást szenvedett, a német tiszt azonban karját veszítette. Bár a gróf (Liszt megfogalmazása szerint) „nem volt valami nagy zenedühönc”, a zeneszerző testvéreként szerette az érte „vérét áldozó” Telekit. „Akaszd szegre a filozófiát, nem lehet azt könyvből tanulni, lapozgasd az élet bibliáját...” – tanácsolta neki, és magával vitte hangversenyeire, előbb Poznámba, majd Szentpétervárra. Liszt itt halálosan beleszeretett Glasenapp orosz herceg feleségébe, olyanira, hogy – bár meghirdetett hangversenye volt Moszkvában,

Teleki Sándor carbonari ruhában

ahol maga a cár várta – el sem akarta hagyni a várost. Teleki hiába figyelmeztette a következményekre, a példa nélküli botrányra, Liszt csak úgy vállalta a továbbutazást, hogy barátja becsületszavát adta: utána viszi a hercegnőt. Teleki betartotta ígéretét és megszöktette a szépasszonyt...

Hogy meddig tartott a szerelem, nem tudjuk. Közös utazásaik azonban nem értek véget. Az új tájak és élmények, a fényes ünneplések és fogadások, a bohém

Teleki Sándor öregkori képe

művészet és az ezzel járó szellemi légkör sokkal több örömet okozott Telekinek, mint a számára mindig is terhes tanulás. Mint láthattuk, Liszt legintimebb ügyeibe is beavatta. Barátját a rajnai Nonnenwärt regényes szigetére is magával vitte, ahol élettársa, d'Agoult grófnő, a közismert író-nő körében pihente ki a hosszú utazások és hangversenyezések fáradalmait.

Teleki 1843 végén néhány hónapra hazatért, alig egy évvel később, 1844 télutóján azonban újra Liszt társaságában találjuk. A célpont ezúttal a francia főváros volt, ahonnan csak egy újabb esztendő után tért haza, lelkesedéssel telve, amelyet minden bizonnyal nemcsak a világváros nyüzsgése és eseményei, hanem a polgári szabadság Erdélyben soha nem tapasztalt légköre válthatott ki belőle. „Nincs több város a világon, csak Párizs” – írja később, akkori élményei hatására.

Teleki Sándor Liszttel való barátsága egész életét végigkísérte. 1846 őszén, amikor a zongoraművész először utazott Erdélybe és a román fejedelemségekbe hangversenyezni, Kolozsváron régi pajtása fogadta, aki Bukarestbe is elkísérte. Itt, a kincses városban hangzott el az a meghívás, amely Liszt feltételezett és azóta is gyakran idézett-emlegetett koltói látogatása alapjául szolgálhatott volna. Ez utóbbi azonban egyáltalán nem biztos, hogy be is következett. Bizonyíté-

kat róla sehol nem találtunk, sőt az Emlékiratok is inkább ellene vallanak, mint azt majd alább látni fogjuk.

A korabeli leírásokból annyit tudunk, hogy Teleki nagy estélyt rendezett Liszt tiszteletére Kolozsváron. Ez alkalomra kedvenc primását, a máramarosszigeti Pócsy Laci cigány bandáját hívatta le szülővárosába, s egész éjszaka a legszebb magyar nótákat húzatta Liszt fülébe, főleg a divatos „koltót”, amelyet Liszt első magyar rapszódiajának utolsó részében is feldolgozott.

A első rapszódia megszületésének történetét egyébként Teleki is megörökítette a Hölgyfutár című lapban, 1877-ben: „*Lisztnek szemei kigyulladtak, ujjaival pattogatott, s belekiáltott a nótába, mi pedig aprózni kezdtük, s hajtottuk reggelig. A nagy mester zongorája mellé ült, mi apróztuk, s ameddig mi hajtottuk, ő megírta első magyar ábrándját*” – meséli Teleki a zongoraművészről, aki később a Magyar rohamindulót ajánlja neki, a következő szöveggel: „*Méltóságos gróf Teleki Sándornak barátiilag ajánlva*”.

Teleki az 1848–1849-es szabadságharc kitörésekor Kővárvidék kapitánya és egyik követe volt, majd Bem vette maga mellé s őrnaggyá majd ezredessé, az erdélyi hadsereg felügyelőjévé tette. Világosnál fogságba esett – és itt következik egy újabb romantikus epizód a Liszt Ferencsel kötött barátság történetében s Teleki amúgy is fordultos életében, amely azonban legalább annyira valószínűtlen, mint az említett koltói látogatás.

Az anekdotaszerű történet szerint a világosi fegyverletételnél a fiatal gróf ugyanazon Glase-napp, akkor már orosz tábornok fogságába került, akinek feleségét hat évvel korábban Liszt számára megszöktette. Teleki már-már belenyugodott, hogy ha másért nem, hát bosszúból bizonyosan a bitófán végzi életét, így elmesélte bajtársainak a szépasszonyszöktetést, és a rá váró elkerülhetetlen halál tudatában vett végső búcsút mindenkitől. Összeszorított fogakkal a tábornoknak is töredelmesen megvallotta bűnét, s azt is, hogy ha emiatt felakasztatja, megnyugodva várja a halált. Az orosz főtsízt azonban csak annyit mondott, hogy nem volna lovagias egy legyőzötteen bosszút állni,

majd baráti ebédre hívta a magyar tisztikart. A pohárköszöntőnél pedig arra a Telekire ültette poharát, aki 1843-ban megszabadította feleségétől, akit akarata ellenére kellett elvennie, és hozzásegítette ahhoz, akit viszont őszintén szeretett. Sőt, hálából megígérte, hogy segítségére lesz a börtönből való kiszabadulásban.

Eddig az anekdota – a többi már történelmi valóság, amit Teleki emlékirataiban is megtalálunk. A szerencse és az aradi várparancsnok jóindulata szövetkeztek érdekében, s hősünk ötven aranya is bánta, de az orvos untauglichnak, azaz alkalmatlannak nyilvánította az osztrák hadseregbe való besorozásra. Az ifjú gróf elmenekülhet – még éppen idejében, hogy szabadságharc alatti szerepéről az információk Erdélyből megérkeztek volna. Hamis iratokkal, kocsisként indult világgá, s menekült meg attól, hogy az ellene hozott halálos ítéletet személyén hajtsák végre, s lehetett az egyetlen, aki saját akasztása történetét később megírhatta.

Tizenhét év keserű-mozgalmas száműzetés következett életében, de ahhoz haza kellett térnie, hogy örök vándor és világpolgár barátjával, Liszt Ferencsel még egyszer, utoljára találkozhasson.

1879-et írunk, Liszt második kolozsvári hangversenyezésének esztendejét. Teleki Sándor ősz fűrtökkel de a régi barátsággal fogadta a Szamos-parti városban a változatlanul derűs Liszt Ferencet, akinek 1846. évi látogatása történetét nem sokkal korábban örökítette meg a Hölgyfutárban. Liszt meghitt levélben méltányolta ifjúkori barátja sorait.

„Igen tisztelt barátom!

Ön bámulatos szépen világította meg a mi magyar rapszodiánkat. Az ön leírása a Hölgyfutár február 1-jei számában, végtelen örömmel ragadott, s teljes szívből köszönöm önnek e rendkívül rokonszenves emléket.

Haray Viktor él-e még? Hát Pócsy Laci ad-e még mindig kardvágásokat nyirettyűjével?...

Nagyon vágyom rá, hogy a huszadik és utolsó rapszodiát önnél, Koltón írjam meg; s főleg, hogy ismételhessen csendesesen az én régi, nagyon odaadó barátságomat.”

Teleki válasza természetesen igenlő, a levélírás hangulatában felidézett közös európai barango-

lások úti élményeinek sorában azonban nyoma sincs egy esetleges korábbi koltói látogatás emlékének. S amikor levélírásközben végre mégis a Lápos-völgy felé fordulnak Teleki gondolatai, egyértelműen úgy ajánlja barátjának a koltói kastély nyújtotta panorámát, a környék látnivalóit, mint akit először remél vendégül látni és fogadni otthonában...

„Mit adhatok én ott neked?

Adom: szemeidnek országunk egyik legszebb kilátását – feltekinthetsz Rozsály, Gutin és Cibles ormaira.

Megmutathatom neked, milyen nyomorral keresik az aranyat, s milyen éhhalállal küzd az, ki a kincset a föld gyomrából felhozza...

Adhatom neked: nôm Isten hozottját, fiam haláját azon jókért, melyeket apjokért tevél, és szöke kisléányom anyagi mosolyát.

Beszállásollak, mesterem, azon szobába, melyben Jókai lakott, s melyben Petöfi írt verseket, s hol éltében legboldogabb volt.”

Bizonyára egyiküknek sem adatott meg az olyannyira vágyott látogatás, hiszen ennek később semmiféle nyomát nem találjuk. Csak a Liszt-tanítványokat (Remmerth Mártát, Juhász Aladárt, Almásy Miklóst) hallhatták a nagybányaiak muzsikálni, a nagybányai Csasz Anna jóvoltából, aki nagy rajongója, tisztelője volt Liszt Ferencnek. A zeneszerző 1886-ban, tüdőgyulladásban halt meg.

A Teleki-gyűjtemény kialakulásával kapcsolatban már jóval több konkrétummal rendelkezünk. Sőt – hála Jókainak, s nem utolsósorban Nagybánya neves monográfusának, Schönherr Gyulának – részletes leírás is fennmaradt a gyűjteményről. Csak éppen a muzeális értékű kollekció későbbi sorsa ismeretlen.

Teleki gyűjtőszenvédelye nem volt éppen ritka tulajdonság arisztokrata körökben. Számtalan emléktárgyat halmozott fel maga körül, az általa megismert és tisztelt személyiségek ruhadarabjaitól kezdve, negyvennyolcas ereklékig és műkincsekig.

1847-ben Nagybánya városa úgy döntött, hogy felrobbantja a kora gótikus Szent István templom még álló falmaradványait, ő pedig megpróbálta megmenteni az épület három portálját. Nem sikerült,

mert kevesellték az általa felkínált 100 pengő forintos vételárat, így a templomrom kőanyagát a lakosság építőanyagként hordta szét, csak néhány timpanontöredéket őriznek a múzeumban.

Később, aradi fogságában, a vár kazamatájában is ereklékre vadászik, és beszerez egy-egy forgácsot minden tábornok bitófájából, valamint egy Damjanich-emléket is későbbi gyűjteménye számára.

Amikor a száműzetés kalandokban és viszontagságokban gazdag évei után végre hazatért, rövid időn belül történelmi levegőjűvé varázsolta egyszerű koltói kastélyát. „Valóságos kis múzeum” – áradoztak a kortársak. Az épület patináját biztosító ötvös- és iparművészeti remek, ritka ékszerek, keleti porcelánok, brüsszeli csipkék és hímzések, festett arcképek, a gazdag fegyvergyűjtemény darabjai között számos családí vonatkozású emlék is volt, mint például a nagy ös, Teleki Mihály kancellár néhány használati tárgya. Az 1848-as ereklék sorában őrizte az aradi vértanútól származó előbb említett emlékeket, valamint Bem apó kócsagtollát, lótakaróját és fekete bőrkulacsát. A történelmi ereklék következő csoportja másik nagy parancsnoka, Garibaldi személyéhez kapcsolódott. Egy őt ábrázoló olajfestmény élete végéig íróasztala fölött függött. Szeretettel őrizte az ugyancsak Garibalditól ajándékba kapott pecsétnyomót, amelynek ezüst fogója a hős mellszobrát ábrázolta, és azt a mankót is, amelyre az olasz szabadságharcos sebesülését követően támaszkodott. Garibaldi neki ajánlkozta egy vörös ingét, Teleki pedig megőrizte azt az ágyúgolyót, amelyet Capuánál fogatára lőttek a bourbonisták. De ott függtek a koltói kastély falán az irodalmi elvbarátok, Victor Hugo és Dumas emlékei is.

A Koltóra látogató Jókait meglepte a „nagybecsű olajfestmények” révén „európai fogalmakkal mérve is nevezetes” múzeum-jellegű kastély, amelynek falai többek között Salvator Rosa, Velasquez, Murillo, Tiepulo festményeivel volt tele. Mindezeket Teleki barangolásai idején vásárolta össze zsibvásárokon, vagy drága pénzért. Igazi műgyűjtő volt.

Teleki az 1880-as évek elején,

birtokait fiaira bízva, Nagybányára vonult vissza. A Zazar-parti Fasoron, a későbbi Thököly utca 5–7. szám alatt építette fel házait, ahová magángyűjteményét (legalábbis annak nagyobbik részét) és emlékeit is magával hozta. „Lakása, a Zazar-parti kis kastély csupa emlék és kultúra, életének gazdag múzeuma, tele érdekes ritkaságokkal, értékes műtárgyakkal, festményekkel, egy művészvő ember sok mindenfelől összehordott holmijával, amelyek minden darabjához egyéni élményei kapcsolódtak” – írja róla Réti István. Jókai pedig továbbra is így áradozik: „Ha híre futamodnék a világban, hogy minő szisztematice rendezett gyűjteménye van itt a világhírű ritkaságoknak, az képes volna egy angolt ruinálni, – vagy – minthogy ezek pénzért nem eladók – betörővé tenni.”

Akik még részletesebben szeretnének olvasni a gróf Teleki Sándor-féle gyűjtemény darabjairól, ajánlom, lapozzák fel a Nagybánya és Vidéke korabeli lapszámain. 1889. augusztus 31-én ugyanis néhány napot Nagybányán tartózkodtak a Történelmi Társulat tagjai, s ebből az alkalomból a már említett Schönherr Gyula nagyszabású kiállítást rendezett a főimnázium dísztermében. Erről részletesen is beszámol a Nagybánya és Vidéke szeptember 1-jei számában, külön megemlékezve a „gróf Teleki család által kiállított remek műtörténeti kincsekről, melyek e kiállításnak mennyiségre nézve legtöbb, de értékre nézve is legbecsesebb anyagát képezik”. S bár Schönherr – bevallása szerint – csak rövid szemlét óhajtott tartani a kiállított tárgyak fölött, nem állta meg, hogy kimerítő részletességgel ne ismeresse a Teleki által hozott kincseket...

A kérdés, ami most inkább foglalkoztat: mi lett e gyűjtemény sorsa Teleki halálát követően? Az utódok nem kívánták sokáig őrizgetni a hagyatékot. A derék ezredest 1892 májusában temették el Koltón, de a Nagybánya és Vidéke július 3-i számában már a következőkről olvashatunk Teleki-ereklék cím alatt: „Teleki László gróf bejelentette, hogy Teleki Sándor gróf ezredes szabadságharcbeli emlékeket gyűjtött, s a család ezeket az országos ereklémmúzeumnak ajánlkozta. [...] A sok érdekes emlék közt van [...] néhány tépett zászlódarab, karkötő és törött penge, az elhunyt ezredes minden érdemjele, hivatalos

pecsétnyomója és sok más érdekes emléke a szabadságharcnak.” Az augusztus 27-i lapszám pedig már arról tudósít, hogy a Teleki-ereklyét át is vette a kolozsvári ereklyemúzeum.

A gyűjtemény tehát a kincses városba került, s az első világháború végéig ott őrizhették, a Széchenyi téri hajdani torna- és vívócsarnok emeletén éppen 1892-ben berendezett múzeumban. Legalábbis a kincs nagyobbik részét. Csetri Elek adatai szerint a nevezetes Pagliano-féle capuai csatajelenet 1910-ben még Teleki László kolozsvári otthonában volt látható.

Egy 1903-ban megjelent Kolozsvár-útikönyv a következőképpen számol be az ereklyekiállításról: „A jó elhelyezés hiányában még rendszertelen múzeum két szobában van összeszorítva. Az első, kisebb szoba falait majdnem egészen az ún. honvéd pantheon, az 1848/49-i öreg honvédek és nemzetőrök fényképei borítják. A sorozat a második szobában is folytatódik. Nevezetesebb tárgyak: Kossuth Lajos egyik turini asztala, teafőzőjével; Bem kulacsa, forgója, gyufatartója; Leiningen gróf íróasztala; több Damjanich- és Vasvári-ereklye. Továbbá Kuun Kocsárd gróf fara-

gott kis pohara; Teleki Blanka és Lővei Klára, valamint Teleki Sándor gróf emléktárgyai, egy öntött vaságyú, számos ágyúgolyó, fegyver- és ruhadarab, több szép honvédfogoly-faragvány, pecsétnyomók, golyóöntők, egykorú és közel egykorú rajzok, metszetek, szabadságharc-kiadványok, pénzek, s az aradi vértanú-szobor reliefszeinek természetes nagyságú másolata...”

Hogy mi lett, hova került mindez 1918-at követően? Az ereklyék egy része bizonyosan fellelhető a kolozsvári Történelmi Múzeum és a Román Tudományos Akadémia kolozsvári történeti levéltárában, más része elkalódhatott az idők viharában.

1999 márciusában a budai Várban lévő Hadtörténelmi Múzeumban rendeztek kiállítást az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékére, s a lapokban megjelent tudósítás szerint néhány, főleg a vértanúk emlékét idéző darabot az aradi múzeumból, illetve a kolozsvári volt ereklyegyűjteményből vettek kölcsön. Izgalmas lenne tudni, vajon honnan is származtak pontosan ezek a tárgyak, s hogy vajon lehetett-e közöttük olyan, amelyet több mint száz évvel ezelőtt még a

nagybányaiak is láthattak városukban?

És még egy adalék, bár ez már valószínűleg a legendák körébe tartozik, hiszen a benne szereplő Teleki Blankát jóval Teleki gróf előtt, 1862-ben helyezték örök nyugalomra Párizsban. A határhoz közeli Szamosangyalos helytörténeti nevezetességeiről olvasva bukkantam az alábbi sorokra: „A volt Domahidy-kastélyt 1850 után Domahidy Ferenc emeltette klasszicista stílusban, jelenleg szociális otthon. Gróf Teleki Blanka, a kastély valamikori úrnője gróf Teleki Sándor híres gyűjteményének egy részét itt őrizte: egy kb. 1500 kötetes könyvtárat, XV. századi majolikákat, régi festményeket (az egyik alkotója állítólag Murillo volt), akvarelleket, Rembrandt tollrajzait, régi gazdag kéziratgyűjteményt a XVIII. század legkiválóbb gondolkodóitól...”

A történet ebben a formában bizonyosan legenda. De olyan legenda, amelynek – Teleki Sándorra való tekintettel – talán érdemes lenne utánajárni.

DÁVID LAJOS

A köznemesség tárgyi emlékezete

A Blaskovich család műgyűjteménye a tápiószelei kúriamúzeumban

A Blaskovich család nevét ma két olyan magyar örökség fémjelzi, amire büszkék lehetünk. Mindkettő a 19. század magyar reformtörvényeket jellemző nemzeti gon-

dolat szellemében fogant. Az első még Széchenyi gróf terveinek konkrét megvalósulásához, a magyar lóversenyzés és telivértelnyésztés megteremtéséhez kap-

csolódik. Ez a páratlan örökség Kincsem, a verhetetlen csodakanca, amely ma is világhírt hoz a magyarságnak. A másik örökség még Magyarországon is kevésbé ismert. Kevesen tudják, hogy a tápiószelei Blaskovich Múzeum ma az egyetlen olyan, a 19. századi nemesi kúriák életét, a magyar táblabíróvilág miliójét idéző magyarországi épületegyüttes és gyűjtemény, amely csodával határos módon sértetlenül vészelte át a második világháborút és az azt követő zűrzavaros esztendőket. Az, hogy mindez így és ebben a formában megmaradhatott, első sorban a múzeumot alapító testvérpár, Blaskovich György (1878–1960) és Blaskovich János (1883–1967) emberi helytállásának volt köszönhető. Ők a több nemzedék által összegyűjtött kollekcióból – éppen a család nagybányai győ-

A Blaskovich család háza az egykori Rák utcában

A múzeumalapító testvérpár: Blaskovich György és János

kereire alapozva – a Magyar Nemzeti Múzeum segítségével 1952-ben nemzeti közgyűjteményt, állami múzeumot alapítottak. Emlékükre 1968-ban az intézmény felvette a Blaskovich nevet.

A Blaskovich család története későn indul, de nagy ívet ígérő, mégis tipikusan magyar köznemesi családi pálya. Első ismert őse a török kiűzése után, a 18. század fordulóján társadalmi rangban, előképzettségben és hivatali pozícióban ott tűnt fel, ahol a Grassalkovichok. A párhuzamos indulást személyi és családi kapcsolatok is erősítették, Blaskovich Sámuel (1680 k.–1737) Grassalkovich Juditot, a későbbi Grassalkovich Antal herceg és kancellár még vagyontalan nővérét vette nőül. Az 1712-ben megszerzett nemesi levél után 1848–49-ig egy szűk másfél évszázadon át birtokszerző, birtokgyarapító, nemesi vármegyei közhivatalokat viselő, katonáskodó és jól házasságú generációk váltják egymást. Birtokaik Hont, Nógrád, Borsod, Heves és Pest vármegyében voltak, s ezekben a megyékben viseltek tisztségeket is: aljegyző, szolgabíró, főszolgabíró, alispán és táblabíró rangban. A birtokrészek gyarapodása a 19. század közepéig jellemző házasságok révén. Vásárlás útján a Kubinyiaktól, Almássyaktól, Podmaniczkyaktól kerül Blaskovich kézre birtok. A dédszülő, Blaskovich József

(1772–1848 k.) kezében öt vármegyére kiterjedő jelentős köznemesi uradalom volt. Őt nemcsak jól gazdálkodó, de művelt, széles látókörű embernek ismerték. Ezt mutatja az a tény, hogy az 1808-as pozsonyi diétán a Ludovika Akadémia alapítására ezer forintot adományozott, majd támogatta Széchenyi István tervét, a magyar lóversenyzés megteremtését. Fiá-

Pállik Béla: Kincsem zsokéval a hátán, 1878

val, Blaskovich Bertalannal együtt 1828-ban a Pesti Gyp aláírói között volt. Erre alapozva jött létre Tápiószentmártonban a Blaskovich ménés. Ebben született 1874-ben Kincsem, a verhetetlen magyar csodakanca, a lóversenyzés egyetemes történetének legendás alakja.

György és János ágán a család birtokszerző és aktív hivatali, politikai közszereplése a magyar szabadságharc leverését követően megtorpant és leállt. Az 1806–1850 között élt Blaskovich Gyula, akinek rövidre szabott élete a magyar táblabíróvilág korszakát fogja át, összefoglalója lett a család megelőző történetének és elindítója egy újabb száz esztendőcsaládi tevékenységnek, a műgyűjtésnek. Blaskovich Gyula származása, neveltetése, iskolázottsága, életvitele, pályája jellegzetesen köznemesi. Jogot végzett, majd Heves megyei, örökölt birtokán gazdálkodott, közigazgatási hivaltalt vállalt, 1837 és 1845 között a tarnai járás főszolgabírája, később Heves vármegye alispánja lett. Ő vetette meg a családi műgyűjtemény alapjait, 1848 tavaszán festményeket, metszeteket és egy lószerszámot vásárolt Pyrker egri érsek hagyatékából. Miután Blaskovich Gyula a forradalom ügye mellé állt, Kossuth Lajos őt, a me-

A tápiószelei Blaskovich Kúriamúzeum épülete

Réti István: Arckép napsütésben – Blaskovich György portréja 1901

gyei első alispánt már főispánnak tette meg. Blaskovich Gyula a megye vezetőjeként nemcsak feladatokat vállalt a nemzetőrség megszervezésében, hanem jelentős anyagi áldozatokat is hozott. Blaskovich főispánt a szabadságharc elbukása megviselte, visszavonult birtokára, de egészsége olyannyira megrendült, hogy a következő évben meghalt.

Halálával a családi kollekció Gyula nevű fiára szállt, aki nagy becsben tartotta, és gyarapította is apja hagyatékát. Segítségére volt ebben sógora, Máriássy Béla történétíró, aki miután örökösök nélkül maradt, minden történelmi ereklyéjét neki ajándékozta. A műgyűjteményt létrehozó második generáció képviselője, ifjabb Blaskovich Gyula (1843–1911) az erki birtok eladása (1883), és egy kis szegedi kitérő után 1887-ben családjával együtt Nagybányára költözött. A kisváros ideális természeti és szellemi környezetet biztosított gyermekei felneveléséhez. Az idősebb fiú, György (1878–1960) a nagyhirű Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban érettségizett 1896-ban. Testvére, János (1883–1967) is itt végezte elemi és középiskoláit. 1901-ben gimnáziumi érettségi vizsgáját itt tette le, majd 1901 és 1904 között a magyaróvári mezőgazdasági akadémián tanult.

A családfő gyorsan beilleszkedett Nagybánya eleven köz- és társadalmi életébe. A helybeliek tisztelték és szerették őket. Erről

vallanak a családfőhöz írott magánlevelek, meghívók és üdvözlőkártyák. Blaskovich Gyula már a városba költözésük évétől tagja volt a város társadalmi és közéletének élén álló Casino Egyesületnek. A Blaskovich gyűjtemény első nyilvánosság előtti bemutatkozásának is Nagybánya volt a helyszíne.

A Magyar Történelmi Társulat 1889. évi máramarosi kirándulása alkalmából „a város intelligens polgársága az ünnepélyes alkalomból az által adta a tudomány iránti érzékenységének bizonyosságát, hogy összegyűjtötte a város területén található történelmi és régészeti emlékeket és minden olyan régiséget, mely történeti vonatkozása vagy műbecse által a szakemberek figyelmére számot tarthatott...” Schönher Gyula az Archeológiai Értesítő 1889. évi számában jegyezte le a nagybányai kiállítás létrejöttének körülményeit, és röviden értékelte a látott anyagot. Írásából megtudjuk, hogy Blaskovich Gyula iparművészeti tárgyakkal képviseltette magát: „A fegyverek csoportjában Blaskovich Gyula földbirtokos pompás díszkardokból, jatagánokból, rakott művű pisztolyokból álló gyűjteménye vonta magára a figyelmet, melyet értékes lőszerszámok és nyeregtakarók egészítenek ki.” A szerző a bemutatóból Blaskovich Gyula „igen szép, régi magyar ékszereit: kard- és mentekötőit, mentegombjait, gyűrűit, valamint pipagyűjteményét” külön említésre méltónak találta.

A nagybányai történelmi kiállítást még csak egy kisváros polgárságának „jóindulatú buzgalma” hozta létre, de sikere ösztönözte Blaskovich Gyulát arra, hogy műgyűjteményének értékes darabjait 1896-ban a budapesti Ezredéves Országos Kiállítás történelmi fősoportjában szerepeltesse. A tulajdonos jelölése és a szervezőbizottság válogatása után a millenniumi kiállítás történelmi fősoportjában 21 tárgy került bemutatásra.

A nagybányai időszakról elmondhatjuk, hogy a századvégén itt kibontakozó képzőművészeti élet, idős kora miatt már nem Gyulára, hanem idősebb fiára, Györgyre hatott.

Blaskovich György gimnazista korában került közeli kapcsolatba a nagybányai születésű festővel, Réti Istvánnal (1872–1945). Így kerülhetett sor arra, hogy az 1893-ban készült híres Réti képek, a Bohémek karácsonya idegenben című alkotásnak György az egyik modellje lett. E mű keletkezésének körülményeiről Blaskovich Györgynek a Nemzeti Galériához 1957-ben, a Réti emlékkiállítás szervezése során írott leveléből tudunk: „A Bohémek karácsonyát Réti nem Münchenben, hanem Nagybányán, nagynénjének Széchenyi-liget melletti villájában festette, egy lepedőn kivágott téglány alakú nyíláson nézve az elsötétített szobában lámpa mellett ülő, illetve álló modelleket. Ez egészen biztosan így tör-

A tápiószélei Blaskovich kúria empire szalonja. A fotókat készítette: Gócsa Mihály.

tént, mert az asztal mellett ülő modell én voltam 6. gimnazista koromban”. A fiatal festő 1901-ben készíti el barátjának, Blaskovich Györgynek portréját, amely már a plen air szellemében fogant. Az Arc-kép napsütésben című alkotás még ez évben a Nemzeti Szalon téli tárlatán bemutatásra került. Blaskovich és Réti személyes, jó barátságát igazolja a családi levéltárban őrzött levelezés.

A századelő nagybányai világából a Blaskovich család már kimaradt. 1901-ben Blaskovich Gyula elhagyta a családi aranykor városát és a Felső-Tisza mentén fekvő Tiszaújhelyre költözött azzal a szándékkal, hogy fiait a gyakorlatban is bevezethesse a gazdálkodás tudományába. Blaskovich Györgyöt az élet még messzebb sodorta Nagybányától. Ő a jogi diploma megszerzése után több mint tíz esztendőig szolgált a Császári és Királyi Közös hadseregben, s újabb négyet a Magyar Királyi Honvédségnél. Saját kérésére 1912. december 31-én szerelték le. Ekkor már nem is Tiszaújhelyre, hanem a sokkal távolabb vásárolt kúriába, a Pest megyei Tápiószéleire tért haza.

A Blaskovich fivérek nemcsak a két nemzedék által gyarapított műgyűjteményt, hanem a múlt emlékei, művészeti értékei iránti tiszteletet is magukkal hozták. Az apja által Nagybányán kialakított humanista társasági kör adta a példát a két testvér számára, hogy

Tápiószelén budapesti régészekből, történészekből, művészekből és környékbeli földbirtokosokból olyan baráti társaságot hozzanak létre, akik a régészeti kutatómunkában, múzeumalapítói tevékenységükben is segítségükre voltak. Az ő nevükhöz fűződik például Magyarország legnagyobb szkíta temetőjének feltárása (1938–1953) és a tápiószentmártoni szkíta aranszarvas megtalálása (1923).

A nagybányai gyökerek a Blaskovich gyűjtemény kiteljesedésében, majd a tápiószélei múzeum megalakításában bontakoztak ki, amely ma egyedülálló tükre a 19. századi magyar köznemesség tárgyi emlékeinek.

Blaskovich Gyula halála után fiai: György és János tudatos munkával fejlesztették tovább az öröklött anyagot. Ennek eredményeként értékes képző- és iparművészeti kincsekkel sikerült tápiószélei otthonukat gazdagítaniuk. Szerényen éltek, szigorú beosztással különítették el azt a pénzt, amit a műkincsek vásárlása mellett a tápiószélei régészeti ásatásokra fordítottak. A Blaskovich testvérek életmódja és életfelfogása bizonyította: úrnak lenni nem pénz- és jólétkérdés, hanem emberi tartás és erkölcs. Nem volt gazdag kastélyuk, palotájuk. Kúriájuk kicsi volt, nem hivalkodó. Műtárgygyűjtésük nem kincsgyűjtés volt, hanem a múlt tárgyi emlékeken keresztül tör-

tendő megismerése, megismertetése és megőrzése. A Blaskovich testvérek életművének értékét helyesen jelzik barátjuk, László Gyula régészprofesszor szavai: „A gyűjtemény méltón viseli a Nemzeti kúria a 19. században – Blaskovich-gyűjtemény címet, mert a maga nemében páratlan gazdagságban őrzi a reformkori magyar nemesség leg szebb hagyományait. Megmutatja, hogy kiváló egyéniségekben, nem a szegre akasztott kard talmi dicsőségében éltek, hanem a haza és a nép gazdagítása volt a céljuk.”

A tápiószélei kúriába lépve különös, barátságos érzés érinti meg a látogatót: az otthon érzése. A fogadó, a nappali, a szalon és a dolgozószoba alapján egy társadalmi réteg sokoldalú érdeklődéséről, a „mindent gyűjtő” család több nemzedéken keresztül felhalmozott kincseiről alkothattunk képet. Itt minden tárgy a családtagokhoz kötődik, és ahol lehetséges volt, ott a lakrészek eredeti berendezését őrítették meg. Végigjárva a termeket, felfigyelhetünk az évszázados, jó ízléssel összeválogatott empire és biedermeier bútorokra, festményekre, csillárookra, a vitrinekben elhelyezett ezüst és porcelán tárgyakra, a könyvtárra, fegyverekre, régészeti tárgyakra, trófeákra és pipákra.

A múzeumalapító Blaskovich fivérek tápiószélei kúriája már magában őrzi a kitágult látóhatárt, a nemzet jövőjét átforgató feladatokat rész vett nemesség szellemi és tárgyi örökségét. Ez az otthon a monumentális pátoz helyett a bensőség, a visszavonulás meghitt formáit mutatja, a tulajdonosok más szellemű irányultságát villantja fel. Személyük a magyar polgárosult köznemességnek olyan reprezentánsai, akiknek életvitelét, mindennapjait a modern mentalitás jóvoltából már a tudományok, a művészetek, a régmúlt kutatása és tisztelete töltötte ki. Szellemiségük máig ható ereje, a nemzedékeken át megőrzött tárgyi örökségük hallhatatlan bizonyíték erre.

Régi képkereskedők

Mikor 1896. május 6-án Hollósy Simon és tanítványai a bányai születésű Réti István javaslatára a városba érkeztek, nem gondolták, hogy a dátum örökre bevésszük nemcsak annak, hanem a magyar művészettörténet lapjaira is. Olyannyira, hogy legendává válik.

Az iskola megalapult, a festők jöttek, mentek vagy itt maradtak, akár műveik jó része. De a festő nemcsak azért fest, mert tehetsége, belső tüze arra készíti, hanem vásznak, festékeket kell vásárolnia, hogy tovább alkothasson és nem utolsó sorban meg is kell élnie valamiből.

Kevésnek volt olyan biztos létalapjuk, mint Rácz Péternek vagy Husovszkynak, a zöme a művészetből igyekezett megélni. És ez sohasem volt könnyű. Sajnos a társadalom nem tartja el a művészeit, még akkor sem, ha ez a művész szerint kötelessége lenne, amint ezt egy markáns nagybányai művész is kinyilvánította.

A pártállam ezt némileg biztosította úgy, hogy egy olyan festő, mint pl. Balla József, kapott egy szünetet a Phoenixnél, ahol olyan pannókat volt kénytelen festetni, amelyeknek csak annyi köze volt a művészethez, hogy festékekkel készítette őket egy művész. (Madách Az ember tragédiájának falanszter-jelenetében Michelangelo bútorlátat farag.)

Csak hogy amikor az iskola idejött, mások voltak a viszonyok a művész és művészszerető, a kész mű és a fogyasztó között. Sajnos ez a viszony mindig függött az anyagi helyzettől, nemcsak az egyénétől, hanem a társadalométól is.

Így aztán a művész utakat keres, hogy műveit értékesítse. Nos, ennek a szükségletnek megvoltak a nagylelkű támogatói is, mint pl. a Berger cukrászda, no meg az István Szálló vendéglője. Az utóbbiban is volt a művészeknek törzsasztaluk. Én még azt is megértem, mikor a falakat a helyi művészek nagyméretű képei díszítették. De voltak olyanok is, akik tisztességes, vagy tisztességtelen módon maguk is a művészek munkájából, műveiből akartak megélni.

Ma, amikor a várost keresztül-kasul járják a régi iskola festményeire vadászó bel- és külhoni gyűjtők, nepperek, seftelők, eszembe jutnak azok a régi nagybányai alakok, akik annakidején kereskedtek a képekkel. Ők a képeket, amiket felvásároltak azoktól, akiknek nem volt megfelelő kultúrájuk ahhoz, hogy értékeljék őket, vagy meg voltak szorulva, honi gyűjtőknek adták el. Akinek volt hozzá pénze, szíve, vagy esetleg mind a kettő, az annakidején szép dolgokat tudott venni. Volt, aki ki is használta ezt, és így igen értékes gyűjtemények alakultak ki. Én is úgy gyűjtöttem össze azt, amim volt, és ami megmaradt.

Olvasom naplóm, mert azt is írtam, amíg be nem keményített a diktatúra. Most 22 éve február 29-én ezt írom: „Megjelent Weisz úr, a képügynök. Felhajtott Szatmáron egy Maticska- és egy Berkes-képet. Kimentünk, a Berkes szép olajkép. A pesti utca, a század eleji, elég modern felfogásban. A Maticska nagy, 91x70 cm. Ilyen nagyot nem láttam még ezen kívül, ezt viszont már láttam Slekánál (Slevenszky Lajos festőművész, Maticska unokaöccse). Nála volt

a legtöbb Maticska-kép, mint örökösénél. Habár nem élt kitűnő anyagi körülményeik közt, nem szeretett eladni belőlük. Egykor ez is ott volt a szobája falán, de az örök félhomályban nem érvényesült. Amikor pedig hátraköltözött az öreg Maticska asztalosműhelyébe, már nem láttam a falon.

Az akkori energia-megszorításos időben Szatmáron is csak három 25-ös égő fényénél láthattunk. A kép tulajdonképpen egy mezőt ábrázol. A láthatáron egy sötétebb csík, talán erdőt jelez. Egy boglya és a csíkon egy ház. A mező nagy területet foglal el. (Aki született nagybányai léte ilyen petőfiesen sík vidéket mer festeni, az nagyon tehetséges és nagyon tud. A kettő nem mindig párosul, de néha igen. A láthatárt lezáró vonal bitumos barna, elválasztja enyhé fehérekkel a finom kék eget. Szóval mozgalmas, szép, nagybányai kép. Megmozgatott.

Kollégám, Gábor, nagy dilemmában volt, az ár igen magas, nem engedheti meg magának. – Van pluszod más mesterektől – mondtam. Adj el azokból és megvan rá a pénz, lehet, még nyers is valamit a bolton. Mert még egyszer ilyen Maticska-képet biztosan nem fogsz találni. Sajnos én sem.

A vonatban Weisz úr szórakoztatott. Ő képügynöknek nevezte magát, nem is hiszem, hogy a seftelésen, főleg a képügynökségen kívül csinált valaha egyebet. Szegény feje a háborúban végigjárta a zsidó kálváriát Sopronkőhidától Dachauig. Ahhoz is hozzászólt, hogy kiebrudalják innen-onnan, de nem vett a szívére semmit, akár most is. A közvetítésért kijárt neki a százalék, megállapodás szerint, mikor neki nem volt pénze, hogy megszerezze a képet. Amikor megvette, szerény kis haszonnal adta tovább. Kit hogy lehetett becsapni. Mesélte, mennyi minden megfordult a kezén, de csak csipegetett. Eből a gesztusból nem tudott meggazdagodni. Azt hiszem, ő másból sem tudott volna. Egy szép nap előadta, hogyan adott el egy írógépet a nagy szatmári festőművésznak, Papp (Popp) Aurélnak. Léven ő is szatmári, ismerte a mestert. Körülbelül 58-ban, amikor a festő az emlékiratait írta, elromlott az írógépe. Javíthatatlanul. Weisz úr vállalkozott rá, hogy szerez egy újat. Szerzett is 3000 lejért itt helyben egy másik zsidótól, Laxtól. Elvitte Szatmárra, a művész kipróbálta, jónak találta. Mikor fizetni kellett, hívja Weiszot a műterembe, és ad neki egy kis képet. Valami zöld füvek voltak rajta, meséli. – Megmondtam neki, hogy az írógép 3500 lejért – hozzátettem még a magam kis hasznára azt az 500-at – hol tudom én ezt a képet annyiért eladni? A művész rettenetesen felháborodott: – Hogy mondhat ilyet, hogy egy Popp Aurel kép nem ér meg annyit!? És kap szegény Weisz úr 3500 lej helyett egy óriási Popp Aurel-i pofont. – Mars ki innen, mit gondolsz, ki vagyok én? – mennydörgi a megsértett művész. – Engem ne pofozzon és ne beszéljen velem így – méltatlankodott az áldozat – mit gondolsz, ki maga? Erre beígéri neki a ráadást is. – Ha nem takarodik azonnal, még seggbe is rúgom! Summa summarum, miután még szó esett P. A. császári és királyi tiszti múltjáról (mert többek között magyar nemes is volt), Weisz úr lelépett az írógéppel együtt.

Akkoriban igen nehéz volt ilyesmit kapni, be kellett jelenteni a rendőrségen, nyilvántartásba vették, nehogy pártállam ellenes írásokat készítsen az osztályellenség. Nyilvántartott gépen ki mert volna ilyet elkövetni? Hol volt még akkor a fénymásoló Romániában!

Azonban midőn az ember begye és agya tele van írnivalóval, eszi a fene, ha nincs mivel leírnia. Persze ha írása nem éppen kalligrafikus és hozzászokott az írógéphez, mint én is. Így tehát egy szép nap a művész megjelent Nagybányán a gépért. – Hol az a gép? – förmedt rá Weiszra. Annak nem volt mit tennie, elvitte Laxhoz, hogy mossa ki azt az 500-at, amit a maga hasznára plusszolt rá az árra. Mikor arra került a sor, hogy a vásárt nyélbe üssék, Weisz úr elkezdett falazni, hogy kérem én már lealkudtam belőle, úgyhogy már csak 3000. – Ezt elmondtam vagy ötször – mesélte –, hogy a Lax úr is megértse, miről van szó. A vásárt végül nyélbe ütötték és búcsúzóul P. A. meghívta Weisz urat Szatmárra. – Hogyne, hogy még egy seggberúgást is kapjak – védekezett amaz. Ugyanis az már be volt ígérve. – Ne féljen, jöjjön csak! El is ment félve, de kíváncsian. P. A. behívta, és adott neki egy képet. – Vigye, ez a magáé. A fele a pofonért, a fele az írógépért. De most aztán tűnjön el gyorsan, míg meg nem gondolom magam. Hogy a képen mit nyert, azzal már nem dicsekedett el.

Életemben egyszer volt nagy szerencsém. Livian doktor, a nőgyógyász, különben hitsorsosa, kíváncorolt Svédországba. – Behívott – meséli –, idead egy becsomagolt képet. – Ötszáz lej – mondja. – Négyszáz – vágom rá. – Legyen, de tűnj el vele. Nem is tudom mi volt benne, jó boltot csináltam-e vagy sem. Közel volt a posta, bemegyek és kibontom. Egy Réti-kép volt. A nyavalya tör egész éjjel. Vajon tudja ez a zsidó, mit adott nekem? Másnap utazott, álltam a ház előtt vagy három órát, bemenjek-e vagy sem? Végül kijön, utánamegyek – Doktor úr! – Hagyjon engem békén, három óra múlva utazom, nincs időm, nem értette? – Eltűntem. Ha téged nem érdekel?... Elmentem Váradra és eladtam 4000 lejért. Azóta sem volt ilyen szerencsém. Ahhoz, hogy ezeket hüen le tudjam írni Sölem Alechem öccsének kellett volna szülnem, de hát kis ember vagyok én!

Sajátságos, fanyar zsidó humora, ahogy a pofont, a kirúgásokat, a seggberúgások ígéreteit minden szégyen nélkül mesélte el. Leírni is talán csak ő tudná, olyan kóser szafittal.

Családja a lágerben pusztult el, egyedül élt. Gyakran lehetett az utcán látni, amikor nagy sebességgel ment valahová, hóna alatt különböző nagyságú csomagokkal, főleg képekkel, és úgy sietett, mint ha üldöznék. Néha megmértem a pulzusát. Állandó jelleggel úgy 46 körül volt.

– Tudja, mikor a munkatáborban, vagy a lágerben voltam nem féltem a haláltól, de most félek – mondta.

Amikor Kolba, a képkeretező meghalt, beköltözött a helyére, a kis veresvízi házba, majd elvette az özvegyet a megmaradt képekkel együtt, amelyeket aztán szép lassan eladogatott. Eladták a házat is, és vettek egy blokklakást. Megállapodott ember lett. Ezzel együtt élete továbbra is képekhez fonódott. Állandóan üzletelt, a vérében volt, őseitől örökölte. Mi mást is tehetett volna? Aztán elment csendesen, mint mindenki más.

Kolba asztalos volt. Azon a kis utcán lakott, amelyik a ligeti vendéglő mögött kanyarodik fel a hegyre. A háza olyan volt, mint akármelyik bányászház. Alacsony kicsi ablakokkal. Mikor megismertem, már nem láttam a műhelyt. Ő nem házalt. Nem volt hozzászokva. Nem volt közönséges asztalos sem, ráma-készítő volt. Mint annyian a régi iskola idején, ő is kapcsolatba került az arrafelé lakó festőkkel, majd azokon keresztül a többivel is. A blindramákért, amire a vásznat feszítik, és a ráma-képet is elfogadott fizetségként. Sok ráma-ját fizette meg így a festőtársadalom jó része. Hiszen egy igazán bohém festő mindig némi pénzzavarban van. Úgy látszik a bányaiak szerették és el-elfogadták a képvalutát. Magam is tudok olyat, hogy egy veresvízi kis ház udvarában a naposcsibe Nagy Oszkár-képpel volt lefedve. De sok egyszerű embertől került elő egy-egy jó kép. Lehetséges, hogy a kosztolásért is ezzel fizettek a művészek. A hatvanas években ismertem meg, akkor már őt tartották el a festők. Mikor szép csendesen eladogatta a fizetségként kapott műveket. Volt ott Ziffer, Nagy Oszkár, még egy Csók-rajzot is láttam nála. Tőle vettem első nagybányai képet is egy nagyon szép Nagy Oszkár festette téli utcát, természetesen a Veresvízen. Annyi volt, mint egy havi fizetésem akkoriban, de adta részletre is, és én csak akkor mertem hazavinni, mikor minden részletet kiizzadtam. Hiába, kezdő voltam úgy a mesterségben, mint a képgyűjtésben.

Még volt egy öregúr Bányán, akinél lehetett egy-egy jó képet találni. Egy volt kiskereskedő, Szabó Géza bácsi. Szeretettel méltó ember volt, látszott rajta a kereskedelemben eltöltött évek tapasztalata, úgy üzleti téren, mint kifogástalan viselkedésén. Őt meg kellett látogatni időnként, ha valaki műtárgyat akart vásárolni. Kellemes beszélgetés közben szemlélődött az ember, és mintegy mellékesen kérdezett rá a ki-smezelt műtárgyra. Mert nemcsak kép volt nála, de kerámia, még egy szép szarvasagancs-nyelű tört is bekalkuláltunk egyszer egy végszámításba. Persze ez egy nagyobb üzlet volt, mert értett ő az árusítás-hoz is.

Weisz úr nem szerette, gondolom már azért sem, mert konkurenciának tartotta. Géza bácsinak ugyan-is volt kocsija, és idős korában is vezetett. Ezt ki is használta, mert voltak olyan művészek, akiknek jól jött, ha kivitte őket tájképet festeni. Csikos Antika néni (Krizsánné), aki két nappal a 100. születésnapja előtt halt meg, állandóan utasa volt. Weisz úr mesélte nem kis malíciával, hogy egyszer látta, mikor a Nagypénzverő utcán kisegítette a kocsiból. Nem állta meg, hogy ne mesélje el, igen meggyőzően kommentálva: „ide tegye a lábát Antika néni, most ügyeljen, mert fel kell lépni. Na mondom, gazsuláljon csak Szabó úr, gazsuláljon, hátha kap egy képet érte.”

Hordta Aurel Ciupét is, aki szívesen eljárt festgetni Nagybányára még az utolsó éveiben is. Sajnos egy üzletünket nem ütöttük nyélbe, ugyanis akkoriban tyúktenyésztéssel is foglalkoztam, és igen megtetszett neki egy kakas. Abba maradtunk, hogy cserélünk. De hát nem volt mivel elszállítani a tarajost, ő pedig elment, felment az eget kékebbre festeni. A végén az én Ciupe-képet is Géza bácsitól vettem. (Egy kollegának ajándékoztam egy nehéz műtét után.) Valószínűleg Szabó úr is úgy kapta, ahogy Weisz saccolta, fuvarokért. Vettem tőle egyszer egy

csomó bővít is részletre – mert volt köztük egy Ferenczy Béni-váza is. Ez tetszett meg, és húzta maga után azt is, ami nem kellett. Jó kereskedő volt Géza bácsi. Adott el ő a múzeumnak is. Sajnos én nem tudtam megfizetni azt a Ferenczy Valér-képet, ami az utcám végét ábrázolta. Mi maradt utána, nem tudom, mert elment még Weisz előtt, oda, ahol már nincs konkurencia.

Akárcsak Rózsa úr. Ő sem hasonlított a többire. Diszkrétan ajánlotta a nála hagyott képeket egy kisebb körnek, főleg orvosoknak, mivel felesége az egészségügyben dolgozott. Gondolom be is segített neki. Nem ajánlotta fűnek-fának a bizományba nála hagyott műveket. Az ő haszna a közvetítés ára volt, no meg gondolom, hogy ő is csinált, mint a legtöbben egy-egy kis árkorrekciót a saját javára. Neki köszönhetem, hogy a tőle vásárolt Boldizsár-kép közvetítésével eljutottam az idős művészhez. Kellemes találkozás volt.

Miért emlékezem meg ezekről az emberekről?

Mert adtak-vettek, hogy megéljenek, azzal, hogy ezeket a műkincseket az országon belül értékesítették, megmentették sok mindent, mint Nagy Oszkárt a csirkékről!

Akik ma jönnek, nyerészkedők és lassan oda jutottunk, hogy Németországban nagyobb nagybányai gyűjtemények vannak, mint ott, ahol születtek a képek. Az ok? A szegénység. Mert ez az ország csak régi és új dicsőségekben gazdag, ezért mennek a mi kincseink a határokon túlra. Legjobb esetben Magyarországon maradnak, de akik onnan jönnek, azok nagy része is inkább a német nyelvterületen adja el Nagybányát az idegenbe szakadtoknak főleg. Ez sem rossz, de az, hogy a város képtárában egy „csodás keverce rossznak és nemesnek” díszleleg a falakon, és nincs sem hely, sem pénz, de főleg akarat arra, hogy legyen a nagybányai iskolának egy külön múzeuma. Mert anyag az még mindig van.

SASI NAGY BÉLA

Nagybánya középkori városfalairól

Nagybányát a középkorban bástyákkal és lőtornyokkal megerősített városfalak védték. Megépítésük kezdetei 1347-ig nyúlnak vissza. A város máig fennmaradt első kiváltságlevelében, az ezt kibocsátó I. vagy Nagy Lajos királyunk, a főként aranytermeléséről híres Gutin alji bányavidék központjában található Asszonypataka (Rivulus Dominarum) és Zazarbánya polgárait szabad királyi bányavárosi jogokkal ruházta fel. A szabad bányaművelés szabályozásán

A Mészárosok bástyája

túlmenően, a közös városi tanáccsal rendelkező telepések önkormányzati jogot nyertek. Biztonságuk megszilárdítása céljából pedig, a király megengedte, hogy a külső ellenséggel szemben „*palánkkal, kerítés-sel és egyéb erősségekkel védekezzenek*”.

Miután 1411-ben Zsigmond király, a törökök elleni harc megszervezése érdekében, Nándorfehérvárért cserében Szatmárt, Németit és más települések mellett az egész Gutin alji bányavidéket, Felsőbányát és Asszonypatakát is beleértve, a szerb Lazarevicsnek adományozta, a város korábbi kiváltságai egy részét elveszítette. 1469-ben, miután gyakorlatilag és jogilag is Asszonypataka ismét szabad királyi bányavárossá lett, külön királyi szabadalomlevél révén ismét jogot nyertek, hogy „*a város körül védelmi rendszert létesítsenek, mely árkokból, erődítményekből és egyéb építményekből álljon, függetlenül attól, hogy ezeket hogyan nevezték, és ugyanakkor a most is meglévő építményeket és létesítményeket megtarthassák*.”

Nyilvánvaló, hogy a város korábbi védőrendszeréből 1411 és 1469 között nem tűnt el minden, mert csupán egy már létező valamit lehet megőrizni. Egyébként 1469-ben, a város polgársága, a megújított védelmi rendszerrel, közvetlenül a moldvai fejedelem, Ștefan cel Mare és Mátyás király között ki-robbant ellentétek következményeként esetleg bekövetkező moldvai katonai portyázás elől kívánta magát biztosítani.

Mátyás királysága idején is Európában még a legtöbb aranyat Magyarország területén bányászták vagy mosták. Ezen belül pedig a legtöbb nemesfém a nagybányai pénzverő kamara területéhez tartozó bányákból nyerték. Az ebből származó jövedelemből pedig a város védelmi rendszerének kiépítésére is bőven tellett. Sőt, a pénzből még arra is jutott, hogy 1472-től az utcák és a piactér kövezését, vagy helyenként gerendázását is elkezdjék. Ebből a korból, arra vonatkozóan, hogy mikor mi készült, még nincsenek pontos adataink. De azt ismerjük, hogy a Mátyás király halálát követő trónviszály idején a várost már egységes védrendszer óvta, a katonailag zavaros időkben megszorodó, rablócsapatok táma-

dásaitól. Minden bizonnyal ekkor még csupán a palánk és az e köré döngölt agyagból készült kerítés volt a meghatározó, melyet a falakon belül, főként fából épített lőtornyok erősítettek. A védrendszer s egyben a város külső határa, századokon át nem változott, és megegyezett azzal a formával, amelyet egy 1783-ban készült térkép is rögzített.

Ez a durván tojásdad alakúnak nevezhető falrendszer északi oldalával a Zazar nevű, inkább patakknak mint folyónak nevezhető, hóolvadáskor és erős esőzések alkalmával félelmetesen is megduzzadó folyóvízre támaszkodott. A térkép közepén látható négyszög volt a város főtere, a piactér. A belőle kiágazó híd előtt állott a Híd utcai nagykapu. A híd és a bástyaszerűen kiképzett kapu között felvonó szakaszt képeztek ki. Ezért ez a kapu a város egyik főkapuja volt. Közvetlenül a Zazar déli partján, a Híd kaputól keletre és nyugatra induló városfalak léteztek. Nyugat felé haladva a Porondoshoz (ma itt húzódik a Köves/Pietrosului utca) érve, lassú ívben a fal a mai Zúzda/Steampului utca vonalát követve érte el – a városközpontból egyenesen nyugatra haladó – Szatmár utcát lezáró Szatmár utcai kisajtot. (Ez a mai városi rendőrség, a nemzeti bank és a Gh. Sincai Kollégium közötti térségben volt.) Innen továbbra is délnek haladva érte el a másik nagykaput, a Magyar vagy más nevén Erdélyi kaput. (Ez a mai nagy élelmiszerpiac északnyugati főbejáratához közel eső Új/Cloșca utca nyugati végénél épült.) Innen keletnek fordulva érkezett a fal a mai római katolikus temető nyugati pereméhez, az akkori Dombházhoz, vagy későbbi nevén Várkerthez, s innen előbb északkeletnek, majd északnak haladva, az egykori Szombat majd a Rák utcákat lezárva a Felsőbánya utcai kiskapuhoz ért. (Ez a kiskapu valamikor ott állt, ahol az egykori városközponttól keletnek induló, sokak által még ma is Felsőbányainak nevezett utcába torkollik az északnyugat felől jövő Nagypénzverő/Bicazului utca. A mai ortodox püspöki katedrális már az egykori falakon kívüli területen épült.) A falak innen tovább is észak felé haladva érték el a Zazar vonalát, ahol a századokon át működő pénzverde erődtítményeit is közbeiktatva, ismét a Híd kapuhoz érkezünk.

A pénzverdét említve szükségesnek vélem rögzíteni, hogy az ezt irányító nagybányai pénzkamara működése idején saját, jól felfegyverzett katonasága volt. Hunyadi János halálát követően Szapolyai Imrének e katonai erő élén sikerült a Hunyadi-ház ellen fellázított nagybányaiakat lecsendesítenie, és a pénzverdét a család birtokában megtartania. Egy századot ugorva, ismeretes, hogy 1553-ban a nagybányai kamaragróf és ennek embere, a várnagy parancsnoksága alatt 14 lovas és 40 gyalogos katona felett rendelkezett, akiknek védőerejét 81 szakállas puska, 2391 darab golyó, 34¼ mázsa puskaerő erősítette. Röviden Nagybánya váráról is szót kell ejtenünk: 1560-ban Nagy- és Felsőbányát zálogjogon a cselszövéseiről híres Balassa Menyhért szerezte meg. Ő a városfalak délkeleti szomszédságában, a római katolikus temető délnyugati részén egy megerősített kastélyt építtetett, amelyet öt évvel később Schwendi Lázár császári tábornok, erős tölgyfagerendákból épített palánkvárrá alakított át. A Szatmár vármegye történetét elsőként feldolgozó Szirmai Antal megállapítása szerint a falakat belülről döngölt földdel, kívülről agyagtappasszal erősítették meg, és ezáltal a falakat a kor színvonalán álló, tűzérési támadásokkal szemben is ellenállóvá tették. 1567-ben a vár ostroma

A középkori városfal maradványa

közel 1200, az erdélyi fejedelem, János Zsigmond szolgálatában álló katona életébe került, és még így is csak az egyik löporral megrakott raktár kigyulladása után tudták elfoglalni. Az erdélyiek dühe óriási volt: a vár őrei közül fogságba kerültek mind lemészárolták, a várat pedig földig rombolták. Nagybánya várának története így végződött. Létezését csupán a mai Szentháromság római katolikus templom mellett balkéz felől délnek haladó utca, a Vár utca, no meg a sírásások alkalmával néha még most is előkerülő kőlapok őrizték meg.

Az ostrom alkalmával a városnak főként a délkeleti része szenvedett sokat: sok ház leégett, és a várhoz közel eső városfalak nagy része is megrongálódott.

A városfalakról és a hozzájuk csatlakozó belső és külső erődítményekről, ezek nagyságáról főként a város számadásai nyújtanak ismereteket. Ezek tanulmányozása alapján bizton állíthatjuk, hogy 1620-ig a falak, szinte teljes egészükben, de a bástyák és a lőtornyok többsége is, fából készült. Kivételt csupán a két főkapu és a két kisajtó épületei jelentettek, amelyek már az 1600-as évek kezdetén is kőből voltak. A két főkapu alatt már ekkor is tömlőc volt. A kapuk emeltyűinek több alkatrésze még fából volt, a fémből – főként vasból – készült szereléseket, kerekeket, de a kapuk emeléséhez szolgáló, csigákon függő köteteket is, szinte állandóan cserélni, javítani kellett.

Kutatásaim szerint 1622-ben, a déli oldalon, a városfalak leginkább veszélyeztetett részén kezdtek a palánkot kőfallal kicserélni. Az ebben az évben tizenhárom hétig dolgozó kőműveseknek és segítőiknek ekkor 640 forintot fizetett a város. Ez a felújítás, kisebb-nagyobb intenzitással több, mint 30 éven át tartott. Előbb az öreg (értsd nagy) vagy más néven kerek, általunk Mészárosok bástyája néven ismert erősség magasbítása és a hozzá kapcsolódó falrészek kőfalazására került sor. Utána a Rák utca végénél „erigált kő falnak építésére, megvételeivel együtt” a város 506 forintot és 27 dénárt fizetett.

De a kőfalak vastagsága is különböző lehetett. Így 1652-ben „az öreg bástya mellett 1 öl temérdek kőfalnak az függő lábáig” történő megépítéséért 2 forintot fizettek, de a „Függő lábón felyül rakott 112 öl temérdek kőfal és 40 öl keskeny kőfal” munkabéréért, másrészt, kő és porond hordásért 832 forint 96 dénárt fizetett a város. 1654-ből az elvégzett munkáról nem maradt részletes kimutatás, de az összesítő számadás szerint ebben az évben új falak építéséért 1147 forint 88 dé-

nárt számoltak. Ilyen adatokat az utolsó békés évig, 1557-ig sorolhatnánk. E helyett annak érzékeltetésére, hogy a fennebb közölt pénzösszegért mit lehetett vásárolni, álljon itt néhány alapvető élelmiszernek az ára: 1 font (= 0,5 kg) tehénhús ára 2½ dénár, 1 cipó 3 dénár, 1 font sajt 8 dénár, 1 tyúk 12 dénár, 1 font szalonna 15 dénár.

E rövid kitérő után, témánkat érintően rögzítenünk kell, hogy az említett időszakban a Magyar kapu előtti térségben, a város vesztőhelyeként is elhíresült Kákás mezőn, egy a falakon kívül épült bástya, az úgynevezett Veres torony is elkészült. Ugyancsak a déli oldalon, a falakat övező sáncokat és árkokat is felújították. Még arra is volt gondjuk, hogy az árkok vízbőségének biztosítása érdekében, ezeken gátakat építsenek és a vízen az átkelést megkísérlik elrettenése érdekében az árkok alját fölfelé is hegyes végű karókkal verték tele: korabeli szóhasználatból élve a városfalak köré így latorkertet vontak. Nagybánya esetében ebbe az árokba, a kissé délebbre folyó Cigány-patak vizét vezették be, amely még az 1970-es évek elején is a mai központi élelmiszerpiac déli oldalán folydogált.

1642-ben, csupán az árkokat szakmányban ásó tótoknak 350 forintot fizettek. A nagy bástyát pedig belül földdel töltötték meg, eleibe „*eöreggh, faragott fából csináltatván és rovatván fel a felső felől*”. Megközelítésére „*az eöreggh torony alatt lévő kerengő garádicsnak felépítésére*” 20 darab, egyenként „*öt-öt arasz, kovási faragott követ*” hozattak és építettek be.

II. Rákóczi György rossz emlékű lengyelországi hadjáratának kudarca után a város falainak és bástyáinak erősítése létszükségletté vált. A szükséges feldolgozások túlmenően, nagy sietséggel, a Híd kapu és a pénzverde és a Szatmár utcai kisajtó között két fabástya, a Híd kapu és a pénzverde épülete közötti térségben pedig egy másik lőtorony épült. Ez utóbbi Sámuel deák egyéni költségén készült, de még Felsőbánya városa is, ez évben, 100 forinttal segíti Nagybanát. A falakat övező 6 bástyát megtisztították, s ezzel együtt a falakat, bástyákat szegélyező lövőlyukakat is megerősítették. A következő 1659-es esztendő is még a további javításokkal telt el. Év végére azonban a helyzet már kritikussá vált. A városi tanács 1659. december 5-i gyűlésének jegyzőkönyvéből idézek: „*Benn lévén a pogány török ellenségh Erdélyben Fejérvárnál, mivel újabb zendüléstül és zavarkodástul méltán félhetünk, amint annak költöződő embereket jelélű láttuk lenni... illendő, hogy kicsiny oltalmunkat, mellyel az Úr Isten meglátogatott, afféle atyánkfiaitul megh ne vonjuk, hanem hogy afféle idegen emberek javai bébocsátassanak...*” Fél évvel később pedig „*az vigyázás felől úgy végeztek, hogy megh kell hirdettetni és serie parancsolni, hogy kinek-kinek mind fegyverből s mind egyéb aránt jó készülése legyen és az előbbi ordinantia szerént az céheknek is és egyéb lakosoknak statiojok ahol vagy on elrendelve, kinek bástyákra, kinek piacra arra szorgalmatosan gondolt visellyenek és magokat készíttessék, hogy mi helyt kívántatik, mingyárt helyekre mehessenek.*”

1660 nyarán azonban, amikor már a portyázó törökök az egész környéket kirabolták, és sok települést felégették, de Nagybánya városfalakon kívüli külvárosát is feldúlták és részben felégették, a városi tanács nem mert szembeszállni velük, és a város megostromlásának elkerüléséért 10 000 tallér váltságdíjat fizettek a budai vezír emberének. A törökök elvonulása után közvetlenül, a külvárosban tett pusztítás számbavételével egy időben a tanács úgy rendelkezett, hogy a városfalakhoz kívülről korábban hoz-

záépített összes házat azonnal le kell bontani.

A török-tatár veszedelmet így túlélte városra 1661 decemberétől a Montecuccoli vezetése alatt álló császári csapatrészek pusztítása következett: a külvárost ezek ismét felpredálták, és a tanács minden ellenkezése ellenére, év végére a városban 125 német katonát szállásoltak el télire. A vassvári béke (1664) következményeként Nagybánya végképp a királyi Magyarországhoz kapcsolódott. A következő években a városfalak építését időnként maguk a császári tisztek is sürgetik. Ezek elvégzése érdekében 1665-ben I. Lipót a város évi 250 forint értékű adóját is tíz évre elengedte. Ismét, főként a déli falakon-bástyákon dolgoznak. A Mészárosok kerek bástyája alatt lévő „*kisded bástyát*” végleg lebontották, és a felszabadult köveket a Szűcsök bástyájának erősítésére használják. 1670-ben a Magyar kaput körakásokkal erősítik.

Két évvel később azonban a Wesselényi Pál vezetésével kirobbant kuruc lázongások idején a város a felkelők oldalára áll. De a hadiszerencse változását követően Cob császári generális csapatai ismét a városfalakon belülre kerülnek, a parancsnok pedig ekkor a bástyák és falak lebontását rendelte el. Ennek elvégzésére a sziléziai eredetű lengyel Georgius Mauritiusz Kotthiuskót bízták meg. A rombolások – a város időhúzása eredményeként – lassan haladtak, majd a hadi helyzet ártértekelését követően Karaffa generális, a pénzverde védelmi lehetőségeit is számmon tartva, a városfalak bontását beszüntette.

Ezzel a határozattal minden előről kezdődött. A város éveken át a rontások eltüntetésén fáradozik. A tanács által megfogalmazott cél arra irányul, hogy az elszaporodott betyárbandák támadásaival szemben a város biztonságát megőrizze. S ez nagyjából sikerült is. A kuruc mozgalom 1697-es kiújulását követően ismét a császáriak sürgetik hogy a város népe „*a köfalakon, ahol rossz volna, becsinálják és töltsék, ha vasárnap legyen is, Isten vétkül nem tulajdonítja*”.

1703 augusztusában a II. Rákóczi Ferenc hívó szavára felkelt kurucok első győzelmeik után egyebek mellett a szatmári vár ostromához kezdtek. A vár császári parancsnoka a nagybányai helyzetet még ekkor is úgy ítélte meg, hogy a város falai eléggé erősek ahhoz, hogy a kurucokkal felvehessék a harcot. Ennek ellenére a Máramaros felől érkezett kurucokat, rövid tárgyalások után Nagybánya népe falai közé fogadta. A város kézművesei, a városfalak oltalmában sietnek a kuruc seregek fenntartásához szükséges termékek biztosítására, puskapor gyártására, a pénzverdékben pedig 1705 novemberéig II. Rákóczi Ferenc pénzerméit verték. Időközönként, főként a bástyák erősítéséhez erőt és pénzt szakítottak. 1704-ben a Szűcsök és a Szabók bástyájánál, valamint a Híd utcai kapu körül dolgoztak a kőművesek. De ezen kívül a város két ökrös fogata ebben az évben még a Mészárosok, a Király, a Szent Miklós utcai, vagy más néven a Kádárok, a Szombati utcai, vagy más néven a „*Vár utca végén fellyül lévő*” bástyákhoz valamint a Felsőbánya és Szatmár utcai kisajtókhoz hordanak építőanyagot. A fentiek mellett még egy „*Felsőbánya utcai bástyáról*” is szó esik, de itt minden bizonnyal csupán a Felsőbánya utcai kiskapu felett kiépített erősségre kell gondolnunk. 1705-ben a pénzverdétől keletre, a Zsellér utca végére épít a város egy fabástyát. A számadások ezen kívül arról értesítenek, hogy „*a Magyar kapu felett való bástya zsendelyét kívánták a kurucok vigyázásának okáért, mind az Tulsó bástyát, mind pedig az Új bástyát híjaztatni*.” Ez utóbbról tudjuk, hogy a Magyar kapunál volt, de

hogy a többi elnevezés mögött a felsoroltak közül melyik rejtőzik, azt nem sikerült eldöntennem. Le kell azonban szögezni, hogy a városfalakat erősítő bástyák és lőtoronyok közötti távolság sehol sem volt oly nagy, hogy a két szomszédos létesítményről ne lehessen átkiabálni a másikhoz. Ezt a megállapítást egy városi tanácsi határozat is megerősíti.

Ennek ellenére a védőrendszer még ebben az időben is csupán tűzérési támadást nélkülöző veszély esetén volt biztonságos. Ezt II. Rákóczi Ferenc kuruc vezérei is tudták, s ezért az 1705. november 11-i zsigóci csatavesztésük után már attól félnek, hogy a császári erőknek nem okozna nagy gondolt Nagybánya elfoglalása. S ez esetben a labancok a következő telet a városfalak védelmében vészelhetnék át. Ebből a megfontolásból Károlyi Sándor kuruc generális kiadta a parancsot: a nagybányai védelmi rendszert le kell bontani! Akárcsak bő harminc évvel korábban, a bontások ellenőrzését katonákra bízták. A nagybányaiak azonban most is inkább eláldomásozták az időt, inkább a katonákat itatták, mintsem a falakat bontották volna.

Ennek következtében, a város védelmét szolgáló falak és bástyák kevés károsodást szenvedtek. A szatmári békekötést (1711) követő utolsó tatár invázió (1717) most sem tudott kárt tenni a városban. A Mezőségtől – Széket is beleértve – északra, el egészen a Tisza beregi és ugocsi részéig, a tatárok öldöklése, gyújtogatása és a védtelenek rabszírja fűzése olyan szomorú emlékeket hagyott, hogy arra még közel fél évszázaddal később is rettenettel gondoltak. 1762-ben még Nagybánya vénei is borzadva gondoltak az egykori tatárveszedelemre. Ezért nem meglepő, hogy amikor augusztus 4-én a város arról értesült, hogy a lengyelországi Podoliai-fennsíkon tatárok portyáznak, és Máramaroson keresztül Magyarországra területre készülnek betörni, a megrémült lakossága, a városi tanács irányításával ismét, a város magját védő falak, bástyák és kapuk megerősítésére siet. A javításokra bizony nagy szükség volt, mert a kerítés „igen rongyos és az palánk fák sok helyt oda vannak, kivesztek, vagy megégettek”. Ezért „azoknak reparációjokra és beföldozásokra rendelést tétetik... bezárván az kövekhez ágjait keményen tövissel;

valahol pedig palánk fát lehet tenni, az tétessék, melyre való mészt, elegendő fát és tövist, mindjárt hordassanak. Azon felül nem szükséges lévén ilyen félelmetes üdöben a Felső Bánya és Szatmár utzában lévő kisajtók, azért rakattassanak és zárattassanak be és az nagy kapuk fogatkozásai is reparáltassanak és corrigáltassanak”.

Az elrendelt javítások nagy erővel folytatódtak. Két hét múlva azonban bizonyossá vált, hogy a tatárok ez alkalommal más irányba vonultak és az időközben a hegyekbe menekült síkvidékiekkel egyetemben, a nagybányaiak is fellélegezhettek. Mostantól kezdve a falak és erődítmények sorsa is gyorsan feledébe merült. Amit az idő vasfoga nem képes tönkretenni, elvégzik azt az emberek. 1783-ban a térképet készítő Landau még pontosan fel tudja mérni az egykori falak és kapuk helyét és irányát. De a rontás-bontás elkerülhetetlen. Az építmények, maradványok a város arculatát csúfították, helyükre az építkezések miatt is szükség volt. 1803-ban már a Magyar kaput is lebontják: faanyagát elárverezik, környező falak törmelékének elhordásáért pedig a város 27 forintot és 55 krajcárt fizetett. Még ugyanabban az évben a Híd kapu „emelcsőit” is leszerelték.

A rontás-bontást senki sem ellenőrizte. S mire a műemlékvédelem Nagybanán is bontogatni kezdte szárnyait, a bástyákból csupán a Mészárosok bástyája maradt meg. 1931-ben, amikor a város régi főteréről a piacot a bástya szomszédságába költöztetik, ennek tulajdonosa a romos bástyát megvételre a városnak ajánlotta. A városi tanács, főként a festők javaslatára, kiállítások vagy más rendezvények céljára akarta restaurálni. A munkálatok elvégzéséhez azonban hol a pénz hiányzott, hol pedig a II. világháború időszakában nem kedvezett a kezdeményezésnek. A restaurálást végül 1959 és 1961 között sikerült megejteni. Az egykori falakból két helyen is, a Híd utcai kapuhoz közel maradt valami, az egyik rom nyugatra, részben a volt református iskola talapzatába úgy lett beágyazva, hogy egy kicsiny része az épület mögött található, és az azt eltakaró épületmaradványok lebontása és a falrész konzerválása révén vált láthatóvá.

BALOGH BÉLA

A pénzverde

A pénzverésről a nemesfémbányászat nélkül nem lehet beszélni. Eleinte a pénzverés a hatalmi központokban, a fővárosokban folyt (I. Róma, Buda), holott a nyersanyagforrás nem ezeken a helyeken volt. A gazdasági fejlődés hozta magával, hogy rájöjjenek: gazdaságosabb és biztonságosabb is ott pénzverdét létrehozni, ahol helyben, vagy közel van a nyersanyagforrás. Így aztán nem lehet a pénzverdét, a tulajdonképpeni pénzverőházat különválasztani a fémfeldolgozótól. Ugyanott folyt a nemesfém olvasztása, finomítása, a veréshez való fém előkészítése, a verés és végül az ellenőrző műveletek, a finomság és a súly mérése. Ahhoz, hogy tudjuk, mi a pénzverés, ismernünk kell magát a folyamatot.

A 16. sz. második felében élt Debreczeni László aranyfinomító mesternek köszönhetjük, hogy ránk maradt a finomító leírása, azé a részlegé, ahol a

pénzverés kezdődött. A nagybányai műhelyt írja le. Teszi ezt azért, hogy honfitársai is megtanulhassák a mesterséget, ami többnyire német, főleg Sziléziából idehozott mesterek kezén volt. Ezek utódai a Lipóczy, Slevenszky, Savolszki, Tersánszky vagy Mattyasovszky családok ma is megvannak városunkban.

Debreczeni művének címe: Értekezés az arany kezeléséről, amelyet a szokott tisztaságig művelik, hogy belőle feddhetetlen aranypénzeket lehessen verni. A munka hozzáférhető a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban. Az Erdélyi Múzeum harmadik évfolyamában jelent meg. Az eredeti latin nyelvű szöveget Finály Henrik fordította magyarra.

A legcélszerűbbnek tartotta a nagybányai finomító műhely leírását, példaként adván más ilyen műhely létrehozásakor. „Sokkal célszerűbben van építve a finomító műhely Újvárosban (Nagybánya német neve

Neustadt) vagy Asszonypatakán. A város belső részében vagyon egyetlenegy tágas ház három ablakkal. Mindjárt a bejárásnál, közel az ajtóhoz van egy tüzelőhely, fűvóval, amely semmit sem különbözik a kovácsokétól, csak hogy egy kissé törpebb, hogy könnyebben lehessen felügyelni és benne az arannyal bänni; a fűvó megett, közel az ablakhoz, van egy nagy fa, amely teknő módjára van kivájva, ebbe szítják össze a finomító port, ugyanott töltik meg a csuprokat és dörzsölik le a port az aranyról. Az ablakhoz közel eső helyen állanak az egyengető eszközök és a por lesúrolására való botok. A fal mellett egy lenzsákban áll a téglapor. Már továbbmenve, a második ablak irányában áll egy széles pad, hogy azon felváltva pihenhessenek a kifáradt segéddek. Ebben az ablakban állnak az olvasztótégelyek és az olvasztásra szükséges más apró szerszámok. A közel levő szegletben áll egy edény, kis hordó alakú és fedeles, ebben tartanak finomító por csinálására előkészített örlött sőt. A harmadik ablak alatt, amely keletre néz, áll egy nagyobb kád, amely 4 arasznyi magas, hogy a finomító port kimosó segéd könnyebben belehajolhassék. A kemencéhez való többi szerszám a kemence előtt áll. Márpedig ugyanazon egy boltozat alatt van építve egy... a mélyedésnek, amely alá két kemence van rakva, és ezek felett emelkedik egy mindkettőnek szolgáló kémény, nem annyira a füst, mint a finomító por nehéz szaga kibocsátására."

Leírja aztán részletesen a finomító kemence technikai adatait és rakásának módját. „Az olvasztóműhely – írja a továbbiakban – Asszonypatakán pedig a tűzhely és a fűvó semmiben sem különbözik a kovácsokétól.” Az arany feldolgozásakor szükséges szerszámokat is részletesen bemutatja.

A fémbányászat végső állomása a finomító. A pénzverőház külön helyiségekből állt. Ezekben jött létre a végtermék, a pénz.

A verőházak vagy éremházak berendezéséről nem maradtak a Debreczeniéhez hasonló részletes leírások, sőt annyi sem, hogy fogalmat alkothassunk magunknak, milyenek is voltak. Szerencsénkre maradtak ránk korabeli metszetek, ezek alapján tudjuk csak elképzelni, milyenek lehettek. Az első állomás a finomító, olvasztó, ahonnan a fém útjára indul, rudakba vagy lapokba öntve a verdébe.

Fontos rész a verőtő készítés, ezek a negatívok adják az éremképet, hitelesítik a kiveret nemesfémét. A vésnökök többnyire ötvösök voltak. A negatívokat először poncokkal, majd vésővel készítették. A két oldalhoz két verőtő kellett: az egyik üllőszerű volt, a másik pedig mint egy pecsétnyomó. Az első az anyató, a másik az apató nevet viselte.

A pénznek való lapkákat kalapáccsal egyengetik, ollóval kivágják, amelyek egy tálba vagy egy kosárkába hullnak. Ezeket aztán a szubposztor egyenként a verőmester keze alá adja, az anyatóre helyezi, majd a mester ráilleszti az apatóvet, amire kellő számú és erejű kalapácsütéseket mér, a kész érmék pedig a melllette lévő kosárba hullnak.

Innen a kiveret pénz mérlegre került, ahol a megszabott súlyt ellenőrizték; a finomságot a pizetarius ellenőrizte, aki a nem megfelelő finomságú darabokat visszaküldi az olvasztóba. Debreczeni írja: „Nagybányán a próbáló átveszi az aranyat, megpróbálja, megmérlegeli, darabonként beírja számlakönyvébe.” A verde feldolgozta a lakosság által vitt, mosott vagy bányászott aranyat is.

Hogy a verdében milyen szerszámokat használtak, azt a nagybányai kamara 1556. január 10-i latin nyelvű leltárából tudjuk.

A pénzverőházat egy ellenőr irányította, ő alkal-

mazta, vagy bocsátotta el a dolgozókat. ő ellenőrizte a verde ellátását is a szükségesekkel. A pénz minőségét és milyenségét azonban az uralkodó határozta meg, amit az országos kamaragrófon keresztül továbbított a pénzverőkamarákhoz.

Minden iparnak és üzletnek elsődleges célja a várható nyereség. Ezért helyezték a verdéket is oda, ahol a veréshez szükséges nemesfémeket bányásztak. Nagybánya, Felsőbánya és a környék régen ismert nemesfém lelőhelyeiről. Hogy a bányászat mióta folyik, nem tudjuk biztosan, mert a középkori kitermelési módszerek nem különböztek az ókoriaktól. Ha római kitermelés lett volna, akkor a bányát biztosító helyőrség castruma nyomot hagy, de ilyet nem ismerünk. Tudjuk írott forrásokból, hogy a 13–14. században a Nagybánya környéki feketebányai kitermelésekben a munkások száma meghaladta a kétezret.

A pénzverés első emlékei Károly Róbert idejéből származnak. Uralkodásának idején a már ismert bánya vidéken új bányákat nyitattak, hogy biztosítsa magának a pénzveréshez szükséges nyersanyagot.

Ezeknek a bányáknak a termelése adja a megnyitott szatmári pénzverő kamarának szükséges nyersanyagot. A pénzek verdejegyei a szatmári kamara jelei, a dénár veretekben S-A és SE, a garason S-A. Szatmár volt a megyeközpont, de nagy a valószínűsége annak, hogy a kitermelt nemesfémeket nem szállították Szatmárra, ami költséges is, biztonságatlan is volt. Nagy a valószínűsége, a pénzeket Felsőbányán és Nagybányán készítették, csak a kész árut szállították be a szatmári kamarához. Ezek az első veretek 1328–1332 között készültek.

1338-ban jelenik meg először a M-M verdejegy, ami nagy valószínűséggel Mons Mediust – Felsőbányát jelent. Ekkor már ismeretes a kamaragróf neve is, Martinus Fordinychnek hívták. 1347 után a verde átköltözik Nagybányára. Az első verdejegy, amit nagybányáinak tartanak az R-I és 1345–57 között egy garasvereten jelenik meg először. Az R-P jegyű dénárveret is bányai verde terméke volt. Az 1359. évi hatsugarú csillaggal jelzett veret szintén nagybányai, ezzel még találkozni fogunk. A verdejegyen az R a Rivulust jelentette (Rivulus Dominarum), a másik a pénzverésért felelős hivatalnok betűjele.

Ezeknek a hivatalnokoknak a nevei, lettek volna kamaragrófok, hűbérurak, bérlok, valamint verőmesterek és vésnökök, ránk maradtak a korabeli hivatalos írásokban, és így fel tudjuk oldani a verdejegyeket.

Szerencsénkre a nagybányai pénzverőház személyzetéről sok adatunk van. Ismerünk neveket már 1327-től. Ekkor a szatmári kamaragróf neve Angelo volt, ami olasz eredetre vall. Nem az egyetlen ilyen típusú név a hosszú névsorban.

1339-ben a vezető hivatalnokok Forsynch Márton és Endre voltak.

1382-ig, Mária királynő trónra lépéséig, Nagybányát egy már leírt csillag jelzi, ami valószínűleg kollektív jegy, ami azt jelenti, hogy a bérletet a város polgárai bírták. Mária idején jelenik meg először egy dénárvereten az N betű, ami a nagybányai verde jele lesz ezután évszázadokig.

Az igen apró, parvus nevű pénzen – Zsigmond király uralkodása alatt – 1395 körül, Iacobus Ventus jegye ismert, majd 1399–1405 között a dénárvereten a főkamaraispán Nürnbergi Márkus jegye jelenik meg. A legtöbb vereten az úgynevezett barát betűvel (gótikus karakterű) megjelenített N betű lát-

ható, valamint a csillag. Ezek a városi jegyek arra engednek következtetni, hogy a városnak már olyan befektetőképes polgársága van, amely meg tudta fizetni a bérletet, amin természetesen haszna is volt. Hogy ez a haszon bejött, onnan is sejthetjük, hogy a bérlet ismétlődik, tehát pénz is, haszon is volt.

Az 1411. júl. 11-én kelt okirattal Zsigmond király Zothmár, Németi, Asszonypataka és Felsőbánya városokat új királyi adományként Stefan Lazarevics szerb despotának adja. 1427-ig Nagybányán az ő és a király számára vernek pénzt. Utódja, Brankovics György lesz, aki Hunyadinak köti le zálogbirtokul. 1427–30 között Stephanus Remetei, mint Lazarevics, majd Brankovics megbízottjaként vezeti a verdét és nevét N-S és N-R betűkkel jelzi a pénzekben. Közben előfordul a csillagos vagy N betűs városi kollektív jel is.

1433-ban Wasserpauch Nikolaus, majd 1434-ben Polner Urbanus szerepel névjegyeivel, 1438-ban ismét a Remetei nevével találkozunk, de már kincstárnokként. 1439–44 között ugyancsak ő szerepel, de már Brankovics számára dolgozik. Megszakítja ezt a periódust egy 1441 városi részlet, amit a kollektív verdejelből következtethetünk valószínű összefüggésben Brankovics zavaros dolgai miatt. 1446-ban Aylhardt neve tűnik fel, amit a N-A jegy jelez, 1447–51 között pedig Christophorus de Florentia, valószínűleg firenzei származású pénzember. Jegyei N-X.

1445-ben az N-S jegy valószínűleg a Remetei visszatérését jelenti, de közben 1451-ben meg feltűnik egy kollektív jegy is. Az 1456-os N-A jegyet az előbbtől csak a fennmaradt okmányok alapján különböztethetjük meg. Ez Albert Széchy nevét jelzi. Ebben az évben jelenik meg N-E jeggyel Szapolyai Imre (az E Emmerichet jelez), aki Hunyadi János számadó deákjaként kezdte, 1459 januárjában már a sókamarák ispánja. Vele kezdődik a család felemelkedése, amely majd János királyt és az első erdélyi fejedelmet, János Zsigmondot adja száz év múlva.

1468–69-ben már Mátyás király számára vereti a pénzt Kowách Stephanus; 1461–66 között Szapolyai már kincstárnokként adja E betűjét a dénárveretekbe, miközben 1462-ben egy másik Szapolyai is feltűnik, Nicolaus. Írott emlék még a nagybányai verdéből Iacobus de Heltha pizetarius fennmaradt levele. Feltűnik ismét a firenzei Christophorus, de ebben az időszakban találkozunk Weith Mühlstein N-V jelével is.

1471–1484 között ismét a városi kollektív jegyet láthatjuk a nagybányai vereteken. Mátyás uralkodása alatt kezdődik annak az állandó éremképű, Madonnás hátlapú dénárnak a veretése, amely évszázadokra meghatározza ennek a pénztípusnak a külalakját, formáját és súlyát. Ebben a gazdaságilag viszonylag kiegyensúlyozottnak korszakban a kollektív verdejegyek mellett számos nevet ismerünk. Így 1474 és 1489 között fennmaradtak: Preusses Christian – 1474, Göbel Tamás és Jung Albert – 1476–80. Peck és Mühlstein, Osztopáni Zöld István – 1483.

A következő század nagyobb részében a tehetetlen királyok pazarló életvitеле miatt ugyancsak ingtag volt a pénzügyi helyzet. Némi stabilizációt Szapolyai János uralkodása jelentett (1526–1540), habár az ellenkirály, Habsburg Ferdinánd mindet megtett, hogy János király pénzét kompromittálja, pedig Szapolyai családja ugyancsak értett a pénzhez. Talán érdekes egypár név 1490–1534 között. Íme: Felsőkubinyi László, Drágfi Bertalan, Kakas Laurentius (Lőrinc), Kákonyi Ambrus, egy diák, aki úgy szerepel,

mint litteratis Ambrosius. Több olasz névről tudunk: Patavius Andreas, Andrea Venetus, Iacobus Italicus. 1512–17 között egy történelmi (szomorú) emlékű név is megtalálható. Így Tomori Antonius (a mohácsi csata fővezére Tomori Pál volt), együtt Móré Györggyel, akinek neve szintén ismert, de nem híressége, hanem hírhedettsége miatt. Különlegessége a kornak, hogy igen sok pénzen a Lajos király nevét fémjelző L betű jelenik meg, mint verdejegy. 1527 még egy történelmi név Nagybányán: Franciscus Dobó N-F verdejeggyel. Eddig sok nevet, sok verdejegyet láttunk, a város önállóságának a jeleit, kivéve az ősi bányászjelvényt, a két kalapácsot. Ez 1470-ben Mátyás egyik garasán jelenik meg, majd egy dénár és obuluson is, mindannyiszor kollektív jegy, valószínűleg a város pallosjogát jelképezi, majd a Roland szobor az István tornyon. A két kalapács csak 1527–28-ban jelenik meg újra, mint kollektív verdejegy.

A század vége felé a nagybányai kamara és verde bérlők kezére kerül, aminek oka valószínűleg a zavaros politikai helyzet. Így 1580 és 1619 között kisebb megszakításokkal szinte a Herbersteinok családi vállalkozása volt a verde. 1580–1590 között Felicián v. Herberstein próbálkozik, 1591–1597 közt Raznomd és Friedrich v. Herberstein, 1599–1601 időszakában Friedrich egyedül, végül 1614–19 között az ifjú Felicián. Erről a családról sok érdekes adat maradt fent. 1578-ban Herberstein Felicián próbálkozik a hengeres pénzverőgéppel, aztán 1580-ban be is vezeti az új találmányt – először Magyarországon. Ismerjük a pénzverés klasszikus módját, az anya és apatővel, amit kalapáccsal kezeltek. A hengeres gép egy nagy hengerből állt, amelyre több negatívot vésték, az alatta levő lapon a másik oldal negatívjai voltak. Később a henger negatívjait cserélhetőkké tették, mert a hamar kopó vésőtővek hengerének kicserélése igen költséges volt.

A hengert forgatva, az alatta levő anya közötti lapra nyomták a pénzeket, nem vésték. Eleinte féltek tőle a munkások, mint az angliai takácsok a szövőgéptől. Pár évtizednyi használat után feltaláltak egy modernbb gépet, és avval folyt tovább a munka. Itt is préseltek, de itt már egy nagy kar végén két súly volt, ami forgatással nagy nyomással préselte az apatövet a lapkára. Herberstein Friedrich 1600-ban emlékérmét vésett Mihai Viteazul tiszteletére. Az érmen a vajda mellképe látható, a hátlapi felirat pedig győzelmét örökíti meg, amit erdélyi helytartó és fővezér minőségében aratott. Herberstein az érmét hálából verette Mihálynak, mert az egy perben a javára ítélt.

A Herberstein család riválisa Gerhard Lissibona családja. Ők bérelték kis megszakításokkal a verdét 1640-ig. Így 1601–1608, majd 1612–14 között találkozunk vele, és utoljára 1640-ben. Közben érdekes csatározás folyt a város és a bérlők közt. Ennek oka a két család által használt bányapénzek bevezetése volt. Ezek bronz zsetonok voltak, és Magyarországon ilyen anyagból nem vertek pénzt, csak az izmaeliták a III. Béla uralkodása előtti időkben, majd II. Rákóczi Ferenc idején. Sok fajtájuk ismert Erdélyből, de kevésről mondható el, hogy biztosan Nagybányán verték. Ismert azonban egy 1621-ből származó perirat, amelyből kiderül, hogy a város magisztrátusa pereli a bérlőket, mert „rossz pénzeket vernek és hoznak forgalomba”. Ezeket a zsetonokat adták fizetésül a bérlők a bányamunkásoknak, akik azt csak a bérlők üzleteiben költthették el. Ez egy bizonyos fokig a ne-

mesfém forgalomba kerülését is megakadályozta, így megrövidítette a városi kereskedőket is. Biztos Felsőbánya részére készült két ismert típus 1627 és 1664-ből, tehát a felsőbányai kitermelés munkáit is ilyen zsetonokkal fizették.

A 18. századból már igen sok verőmester, ellenőr és vasvágó neve ismert. Ez utóbbiak neveit 1726-tól 1817-ig folyamatosan ismerjük.

Tudott dolog, hogy ahol a pénz készül, ott sündörög az ördög is, és ugyancsak megkísérti a dolgozókat. Így tudjuk, hogy a bányai verdében 1683–1698-ig Peter Oesterreicher volt a vésnök, nevét a PO mesterjelből ismerjük, 1699-től a mestert I. C. Bretschneider váltja fel. Igen ám, de előkerül egy 1699-es évszámú XV krajcáros veret, rajta a PO verdejegy. Feltűnő, ezért színeképelemzést végzünk és kiderül, hogy csak 16 százaléknyi ezüstöt tartalmaz.

Tehát még P. Oesterreicher kivéte 1699-es verőtövet, de abban az évben már más dolgozott a helyén, úgyhogy az 1699-es év XV krajcárosának a verőtövet már nem használták.

Valószínű, hogy egy szemfüles dolgozó eltulajdonította, és vagy ő, vagy mások használták ezt az eredeti verőtövet; a haszon az ezüst tartalomból jött.

Nagyon érdekes adatokat tudunk meg Esze Tamás dolgozatából az 1666–67 éves származásáról és személyzetéről. Szász Károly, városunk szülötte, ilyen irányú kutatásainak eredményét az Adatok a nagybányai pénzverőház alkalmazottjairól (1660–1829) című munkájában mutatja be. Esze Tamás cikkéből megtudjuk, kik voltak a pénzverde alkalmazottjai, mennyi volt a fizetésük és mit, mire költött a pénzverde.

A „gondviselő” Proczner Bálint egy hétre négy florinust kap, rokona Mihály a vasmetsző hármat. Szász István pénzverő mester bére 1,85 fl., de Kovács Mihály verőnek 2 fl. dukál! Úgy látszik, akkor a munkát is megfizették, nemcsak a funkciót. A galicfőzőház mestere Szász Péter 2 florinust kap.

Azt is megtudhatjuk, mit lehetett vásárolni, és mennyiért akkoriban. 100 téglá 50 dénár, 100 zsinde 33 dénár, 1500 zsinde 1 fl., 1 sing vászon 8 dénár és egy szán 40 dénár. 1538 febr. 24-én a Ferdinánd ellenkirállyal kötött váradi béke után János király (Szapolyai) lesz Erdély ura. Fia, János Zsigmond már csak ezt öröklí, ő lesz az első erdélyi fejedelem. Számára dolgozik a nagybányai verde 1551-től, majd 1659-ig utódai számára. Mivel azonban Nagybánya nem Erdélyhez tartozott, hanem Magyarországhoz, később, Bethlen Gábor idején lett Erdélyhez csatolt rész: Partium.

Így történik meg aztán, hogy a szerencse fordóságától függően hol a Habsburg-házi magyar király, hol az erdélyi fejedelem számára verik Nagyban a pénzeket. Maximilián számára (1564–1576) nem vernek itt pénzt. Rudolfnak (1576–1608), II. (1619–1637) és III. Ferdinándnak (1637–57) viszont vernek. Báthory István 1574-ben lengyel király lesz, és szép tallért veret a bányai verdében Lengyelország számára.

A verde színvonalát igazolja az a tény is, hogy 1552-ben Nagybanról kérnek és napnak vésnököt a szebeni verőházba. Ez azt jelenti, hogy Asszony-patakan jelentős ötvös céh működött, ahol a behozott német és olasz mesterek mellett a helyiek is elsajátították e mesterséget – és nem is akárhogy. De jött ide Körmöcről is mester: W. Hörl Bethlen Gábor idejében, átadni tapasztalatait. A felszerelés sem le-

hetett akármilyen, mert II. Rákóczi Ferenc vitet a pénzveréshez szükséges szerszámokat Kolozsvárra. Hogy mi volt a felszerelés, az is ránk maradt a pénzverde 1556-os leltári jegyzőkönyvében.

Báthory Zsigmond fejedelem pénzein látszik, hogy a vésnökök inkább ötvösök, mert a magas mellkép csodálatosan kidolgozott dekoratív mellvértjei felülmúlják a gyenge arcképet. Ennek oka az, hogy a magyar pénzverésben addig ritkán fordult elő arckép, nincs rutin, és az ötvösök nem képzőművészek. Ezért pl. Bethlen Gábor egy híres nagyszombati festővel készítteti el arcképét, ami után az ötvös vésnök nagyon jó vereteket készíttet. Az akkor készült tallérok hűen adják vissza a nagy fejedelem arcát. Az ő uralkodásából kezdődően 1626-tól az Erdélyi Fejedelemségnek Kassa és Nagybánya ver csak pénzt. II. Rákóczi Györgynek Nagyban a főverdeje, ami, ismerte lengyel trónigényeit, nagyon is érthető, hiszen innen sokkal közelebb Lengyelország. 1660 után Nagyban a erdélyi fejedelmek számára nem ver több pénzt.

Még egy rövid idő, egypár év 1704–16 körül, amikor II. Rákóczi Ferenc számára verik a pénzt, aztán végleg a Habsburg-házi magyar királyok fennhatósága alá kerül a verde, és veri a pénzt 1851-ig.

Mária Terézia idejéből ránk maradt a pénzverőház termelésének statisztikája. Pontosan tudjuk, milyen pénznemből mennyit vertek Nagyban: aranydukát 1741-ben 8 646, 1765-ben pedig 32 869. Darabja 3,49 gr-ot nyom, tehát az első mennyiség kb. 30 kg, a második tétel pedig már 115 kiló aranyat jelentett! Ennyi volt az a mennyiség, amiből pénzt vertek, de nem lehetett csak ennyi az össztermelése a bányavidéknek.

Nagyobb az ezüsből kiveret pénzek mennyisége: $\frac{1}{4}$ súlyú ezüsttallérból 1741-ben 109 737 darabot vertek, 1763-ban 54 215-öt, 20 krajcáros 1755-ben 116 519-et, 17 krajcáros 1766-ban 459 987-et, ezüst garast 1765-ben 38 514-et, 1 krajcáros 1758-ban 56 721-et, dénárt 1756-ban 72 925-öt. Ezek mind ezüst pénzek, súlyuk bizonyára túllépi a helyi ezüsttermelést, a hiányzó részt máshonnan pótolták.

Rézkrajcárból 1763-ban 1 208 880 darabot vertek. Nem volt rossz a termelékenység, majdnem 4000 darab naponta, az ezüst mellett még azt a 30–115 kg aranyat és a rezet is pénzzé verték.

Mária Terézia után II. József, a kalapos király egységes német nyelvű birodalmat akart létrehozni, és egységesíti a verdék jelzésrendszerét az ABC betűi szerint. Így jutott Nagyban a G. Evvel a betűvel jelzi pénzeit a verde egész 1851-ig, amikor minden felszerelést elszállítanak Körmöcbányára, majd onnan az első világháború után az a verde is átköltözik; Budapestre.

Így szűnik meg Nagyban több mint 500 éves pénzverése. A Minc – ahogy apáink mondták, a régi verde épülete, ami a mai formáját kb. 1739–43 közt kapta, ma is áll. Különbözőn folyamatosan bővült, mindig ragasztottak hozzá valamit. Utolsó volt az 1896-ban létesített elektrolitikus rézfeldolgozás számára készült rész. Hozzáragasztották a bejárat mellett, oda nem való tornyot is, és kinevezték múzeumnak. Sajnos a muzeális anyag csak ritkán kerül kiállításra, így a város közönsége nem ismerheti meg az épületet, mert vagy irodák vannak, vagy táncház, vagy üres termék – zárva. Ideje lenne már, hogy a történelem ne csak a napi politika eszköze legyen.

Nagybányai boszorkányperek

A boszorkányhit és a boszorkányperek kutatásának Magyarországon is ma már nagyon gazdag irodalma van. A téma kutatása főként az akadémia Néprajzi Kutató Intézetének keretében, a mentalitástörténeti kérdésekre szakosodott forrásfeltáró és kiadói tevékenységben szerveződött és valósult meg.

A magyar nyelvterületen, a középkortól kezdve, boszorkányoknak nevezték a közösségnek azt a tagját, akinek az embereket ért csapások okozását tulajdonították. A néphiedelem a boszorkányokat természetfeletti képességekkel ruházta fel. A boszorkányokban való hiedelem a középkori és kora újkori egész Európára kiterjed: a néphiedelem alapján a betegségek, természeti csapások – szárazság, jégkár, a tehén tejének elapadása vagy a sikertelen szülések – okozói mind az ördöggel szövetkezett boszorkányok voltak.

A magyar néphit boszorkányának jellegzetes vonása: képességeit öröklí vagy tanulja, varázsereje révén mindenféle házi haszon megszerzésére képes (Nagybányán például a meddő teheneket is képes megfejteni); jellemző rá az alakváltozás: képes macska, kutya, béka, kígyó, tyúk, kocsikerék stb. alakot ölteni, láthatatlanná válni, a kulcslyukon (vagy a mi esetünkben a kéményen) is behatolni. Legfontosabb tevékenykedése a rontás: károk, betegségek okozása, titkos, mágikus műveletekkel, vagy pusztán az ördögtől nyert természetfölötti képességei révén. A néphit szerint különösen az újszülöttek, szülő nők, kisgyermek, valamint a tehenek voltak veszélyeztetve. A boszorkány sajátos módszere volt a nyomás (Nagybányán is panasztvőket lépten-nyomon megnyomták), a nyergelés, a szemmel verés (vagyis megigézés), a harmszédés (aminek különböző változataival a Nagybánya környékén élő román asszonyok éltek).

A Mózes próféta által rögzített ótestamentumi parancsolatok (pl. „Varázsló asszonyt ne hagyj életben!”) és Justinianus császár törvényei alapján már a 6. században megindultak a boszorkányüldözések, amelyek a 15. században Spanyolországból és Franciaországból kiindulva, a német területeken is gyökeret vertek, és főként a 17. században értek el tömegmértéket. Az első magyarországi boszorkányper, amelynek iratanyaga is megőrződött, 1529-ben, Sopronban zajlott. A leghíresebb a szegedi boszorkányper volt: 1728-ban, tizenhárom halálos ítéletet hoztak. Az ítélezés okozta nagy por miatt az uralkodóház is fellépett: előbb III. Károly követelt alapos vizsgálatot, majd 1756-tól Mária Terézia a boszorkányítéletek felterjesztését írta elő. Ez azonban csupán a halálos ítéletek végrehajtását tudta megakadályozni.

A korábbi szakirodalom szerint az utolsó magyarországi boszorkányper 1768-ban volt. A legújabb kutatások azonban, főként az erdélyi Aranyosszéken, még a 19. század első évtizedéből is tártak fel boszorkánypert.

Az általam szerkesztett és 2003-ban a Balassi Kiadónál megjelent Nagybányai boszorkányperek címet viselő kötetben 1636 és 1762 közötti időszakból 55 peres iratot és ezzel összefüggő ítéletet közlök, melyben 73 személyt varázslásért vagy boszorkányságért fogtak perbe. Közülük bizonyítottan 16 személyt ítélték halálra. Az elrettentést szolgáló büntetések szinte mindenike máglyahalál volt.

A vádlottak és elítéltek döntő többsége Nagybányán is a nők közül került ki. Foglalkozásukat tekintve a legvesélyeztetettebbek a gyermekszülésnél segédkező bábák és (a kor szóhasználatával élve) füves nők voltak. Ez utóbbiak megtanulták, hogy gyógyfüvekből nyert teával, borogatással vagy fürdővel, s esetenként dögnyövéssel, test-

gyúrással hogyan lehet gyógyítani. Van azonban két férfi is, akiket boszorkánysággal gyanúsítottak. Közülük az egyik egy világot járt személy, aki főként bűvészmutatványaival kápráztatta el környezetét és vonta magára az ördöggel való cimboraság gyanúját.

Társadalmi hovatartozásuk alapján a nagybányai boszorkányok többsége a külvárosokban vagy a szomszéd falvakban lakó szegények, nem egyszer a jövevények körül került ki. Kivételt csupán ifjabb gróf Teleki Jánosné képez, de ő is inkább rágalmozott, mint gyanúsított, akinek azért nincs gyermeke, mert „a kótai porkolábnénak, Lakatosnénak adott volna a méltóságos asszony vagy 8 máriást, hogy elveszessék a magját és hogy ne legyen soha gyermeke az méltóságos asszonynak”, aki „boszorkányságot tanul”. „Lakatos Pálné nagy boszorkány, a méltóságos asszony kis boszorkány s tanítványa!” (1726)

A boszorkány rendelkezhet segítő ördöggel, akit tóban lakó apró, kis lényekként írnak le, s akinek a szolgálataiért a boszorkány kis nadrágot és kapcát, bocskort ajándékozik, vagy pénzt fizet neki akkor, ha megkeresi az elveszett pénzt: „Tományban vagyon egy oláh asszonyember... veres bűröcskéből... csináltatok neki egy pár bocskort és egy ujnyi kis gatyát. Az idejön, s annak adná. Az elviszi ezeket egy tó mellé, s azt mongya a tó szélén: – Gyere ki fölt tyúk, adok egy bocskort s egy gatyát! Mennyél ország szerte, keresd fel Nagy Jánost! Valahol leszen, hozd haza! És haza jön két hétre valahol leszen. Ebben egyebet nem tartok olyan nehéznek, mint azt, hogy ha haza hozza, annak, aki kérte, vele kell hálalni azzal, aki haza hozta! Erős a szerszáma s megkénozza az asszonyembert!” (1704)

A boszorkánynak lehet lidérce is, amelyet csirke, illetve pulyka alakjában, vagy levegőben repülő tüzes nyílként írnak le. Segítő állatai is vannak, amelyek a boszorkány parancsára megjelennek, sőt, ellenségeire küldheti ezeket, hogy a megtámadottakat megrontsák, vagy visításukkal megijeszék. A segítő állat leggyakrabban fekete macska, de előfordult varangyos béka és kígyó is. Más alkalommal „az gyerengyi bikának (göröngyi békának) az belit kiveszi, megaszalja, osztán megtöri borssal. Mint a bika fejfúja magát, úgy fúja fel az ember ma-

gát tüle. Nadragulyát, bolondítót, csudafát szed... Azt megaszalja. Ezeket megaszalja és úgy töri össze a többi közzé, mint azon békát”. (1684)

Ugyanakkor mások rontását is gyógyíthatják állattal, például „hétszer megkeresztelt teknősbékával”. A boszorkány maga is megjelenhet macska alakjában, melyre, ha ráütnék, visszaváltozik emberre: „Ez elmúlt húsvétkor megh betegedvén, öt hétig feküdtem. Sokszor éjjel reám jöttek, megh nyomtak, az feleségem képében velem is közösültek. Egyszer felserkenvén, az lábamnál látok egy fekete macskát! Hozzá ütök, elugrék az macska onnét... ezen asszony maga lévén, megdorgálám, mondván: – Igen nagy gyanuságban vagyok hozzád... gyanakodom hallottam olyat, mintha te olyat tudnál, azért tüllem megszűnyél, mert tüzet tétetek reád!” (1662–1665)

A tanúvallomásokban többször is felmerült a boszorkányok tivornyázása, seprűnyélen való hosszú utazása: „Tudom és hallottam az Márton Kovácsné fia szájából, mondván... hogy ötet ez Szilágyi asszony éczakának idején az kürtön vették ki és az fák tetejére vitték mindenütt és a vasbányába mentek és ott vendégeskedtek és az bányából kimenvén, az erdön által és Fernezellyen Kis Várda felé és Kis Várdában az kúpadon ötök s ittak, vendégeskedtek és táncoltak... Az Szilágyi asszony az Bereggi Márton macskáját az szekérszínből vitte el s... arra ült s azon ment el.” (1704).

A fennebb említett kötetben több mint háromszáz oldalnyi peranyagot közlök, melynek minden bekezdésében a boszorkányok létezésével kapcsolatos hiedelemvilág számtalan összetevőjével találkozunk. Nagybányán is a pörére vetkőztetett, tűzzel, vassal, forró szurokkal égetett vádlottak, mai megítélésünk szerint képtelenebbnél képtelenebb látomásokról és történetekről vallottak.

A vízpróba alkalmazásáról is bőven olvashatunk. Ezek részletezése helyett összeállításomat egy 1684-es ítélet szövegével zárom:

„Boszorkány szaszari Csótiné sententiája. Csótiné, ez napok alatt azért voltál fogva, hogy már régtől fogva boszorkányságot gyanúban voltál és a tanú-vallások ellened világosan hozzák:

1. Ördögi tudományt pénznézésben, házától távol lévő emberek állapotoknak meghozásában, ember csontjának a tengeren túli vitelében és az okon meg nem gyógyulásának megjövedülésében s elveszett pénznek ördögök segédlesek által visszaszerzésében etc.;

2. Ördögi tudományodnak gyakorlását, vesztéseket, aprópénznek ördögök számára rendelését, törvénytételnek varáslás által megakadályozására való magad ajánlását és lakattal, nyársolt göröngyibékákkal és seprűkkel azoknak bűvölésed-bájlásod által való elrepítéssel s több, sok egyéb természet ellen való ördögi mesterségekkel való varáslásaidal.

A te törvényeidet megíratta a Szent Isten Exodus 22. v. 18. és Levit. 20. v. 27.

Ahhoz képest te a Kákás mezőre kivitel és tűzzel égettettel meg.”

Péntek János akadémiai laudációja

Péntek János a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának Magyar nyelv- és nyelvjárás-szígetek Romániában címmel tartotta székfoglalóját. Régi munkatársunknak szívből gratulálunk. Alább közöljük az ott elhangzott laudációt

Tisztelt Elnök Úr! Hölgyeim és Uraim!

Mindannyian tudjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia alapítását mindenekelőtt a magyar nyelv féltése, ápolásának és a magyarnyelvű tudomány művelésének szándéka ösztönözte. Ezért megkülönböztetetten fontos esemény, valahányszor – mint most is – nyelvtudós a magyar nyelvről, annak kutatásáról tartja székfoglalóját.

Péntek János 1941-ben született a Kolozs megyei Körösfőn. Középiskoláit Nagyváradon, az egyetem magyar nyelv és irodalom szakát Kolozsvárott végezte. Tanulmányainak befejezése után az akkor már Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékére került, ahol jelenleg is egyetemi tanárként tanít. Pályakezdését a tanszékvezető oktatói, Szabó T. Attila, Márton Gyula és Gálffy Mózes szakmai tájékozódása és irányítása határozta meg. Tőlük tanulta a tudomány szeretetét, a szigorú módszerességet, és azt hogy kutatói és oktatói pályán dolgozó erdélyi magyar értelmiséginek a nyelv és a kultúra kapcsolatában nemcsak a szűkebb szakágazatokban, hanem más területeken fölmerülő kérdésekre is tudnia kell felelni. A nyelv és kultúra különleges kapcsolatát kínálta kutatásra népművészetéről nevezetes kalotaszegi szülőhelye. Kőrösfő nyelvjárásának tanulmányozásával kezdte tudományos vizsgálatait. 1976-ban védte meg doktori értekezését. Kezdetől meglévő sokoldalú érdeklődésének kibontakozását segítette, hogy fokozatosan csaknem minden fontos nyelvészeti tárgy szemináriumát vezette, majd 1972-től általános nyelvészetből, 1975-től pedig általános etnológiából tartott egyetemi előadást, az utóbbihoz kapcsolódóan szemináriumokat magyar néprajzi témákból is vezetett. Amint lehetőség nyílt rá, korábban mellőzött tudományközi területek bevonásával igyekezett korszerűsíteni az egyetemi oktatást. 1990 óta rendszeresen ad elő szociol-

ingviztikát, elsősorban a kisebbségi nyelvhasználat, a nyelvi kontaktológia és interferencia köréből, valamint az egyetemi oktatás különböző fokain nyelvjárást, nyelvföldrajzot, tudomány módszertant.

Tudományos munkásságának eredményeit eddig 14 önállóan vagy társszerzővel készült könyvben, magyaron kívül németül, angolul és románul megjelent több mint száz tudományos közleményben adta közre s még nem is említettük nagyszámú kisebb cikkét, szerkesztéseit, tudományos konferenciákon tartott előadásait. A Kárpát-medencei magyar kisebbségek nyelvi állapota és nyelvhasználatának vizsgálata 1990 után megnyíló szabad lehetősége magával hozta számára a nyelvstratégiai és nyelvi tervezési programokban, átfogó, több ország szakembereivel együtt végzett közös munkákban való részvételt (például korpusztervezési és nyelvrehabilitációs program a romániai magyar hivatali nyelv kialakítására, tankönyvírás, egyetemi jegyzetek szaknyelvi gondozása, szótárkészítésekben tevékeny közreműködés stb).

Péntek János publikációinak változatos tematikája kapcsolódik az oktatási területekhez. Kiemelkednek elméleti igényességükkel, egyszersmind a kisebbségi nyelvi helyzet gyakorlati gondjait rendre fölvetik, az Erdélyben úttörő szociolingvisztikai kutatásai. A legutóbbi évekből A nyelv ritkuló légköre (Kolozsvár, 2001) kötetét említjük ebből az általa sokoldalúan művelt témakörből. Értékesek a nyelvjárásokkal, a nyelvjáráskutatás különböző kérdéseivel, a magyar–román nyelvi és kulturális kapcsolatokkal, a kisebbségi nyelvhasználattal, a kétnyelvűséggel, a nyelvi tevékenység foglalkozó dolgozatai. Két egyetemi kollégájával készítette el a magyar nyelvjárások román kölcsönszavainak gyűjteményét (Bukarest, 1977). Legutóbb A nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban (Kolozsvár, 2003) kötet címe tanúsodik róla, hogy a többnyelvű, -kultúrájú és -vallású történelmi nagytáj jellemző kérdéseivel foglalkozik. Péntek János egyik folytatója a politikai önkény által munkájában akadályozott előző nemzedék kéziratban maradt, nagy nyelvföldrajzi munkái kiadásra előkészítésének, illetőleg kiadásának: A moldvai csángó nyelvjárás atlasza, A székely

Péntek János

nyelvjárás atlasza stb. Három évvel ezelőtt vezetésével kezdte el egy tanzéki munkaközösség a moldvai magyar nyelv szótárának szerkesztését. Utaltunk rá, s az eddig mondottakból hangsúlyosan következik, hogy szak tudományos érdeklődésében kitüntetett helye van a néprajz és a népi kultúra viszonyának. A néprajzi és nyelvjáráskutató irodalomban egyaránt egyedi munka, A kalotaszegi népi himzés és szókinca (Bukarest, 1979) ennek az érdeklődésnek, egyszersmind a szülőföld iránti tiszteletnek magas szintű megnyilvánulása. Kapcsolódóan rövidebb terjedelmű írásait legutóbb Népi nevek, népi hagyományok (Marosvásárhely, 2003) címmel gyűjtötte össze. Péntek János ki-munkálójára párban Szabó Attilával a korszerű etnobotanikai vizsgálatoknak, együtt írták meg az Ezerjófű című etnobotanikai útmutatót (Bukarest, 1976) és Ember és növényvilág címmel Kalotaszeg növényzetéről és növénynévismeretéről szóló, egy kistáj mintaszerűen bemutatott kötetét (Bukarest, 1985). Külön csoportot képeznek a magyar nyelvű oktatással alapfoktól felsőfokig foglalkozó művei, közülük most csupán kettőt idézek: A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, anyanyelvűtudomány, egyetem Erdélyben (Bp., 1999), valamint Anyanyelv és oktatás (Csíkszereda, 2004).

Vannak történelmi helyzetek, amikor a hirtelen megnyíló lehetőségekkel csak akkor lehet élni, ha megfelelő emberek akadnak a tornyosuló feladatok megoldására. Péntek János személyében nemcsak kiváló tudóst és tanárt tisztelhetünk, hanem sikeres szervezőt, a romániai magyar

tudományosság képviselőtét különféle bizottságokban ellátó, az oktatáspolitikát alakító szakembert, a tudományos és a kulturális közélet résztvevőjét, valamint a színvonalas nyelv-ápolást és nyelvművelést szívvégének tartó nyelvtudóst is.

1990 januárjában választották meg az időközben a nyelvészeti és irodalom tanszékekből kényszerítve egyesített és akkor még egyetlen magyar filológiai tanszék vezetőjének. Ettől kezdve fontos egyetemi posztokat töltött be, és fokozatosan jelentős eredményeket ért el kezdeményezőként és szervezőként a magyar nyelvű oktatás bővítésében, színvonalának emelésében, helyzetének megerősítésében. Tagja lett a kar és az egyetem vezető testületeinek, 1990 és 1996 között az egyetemi szenátusnak. Közvetlenül részt vett a romániai politikai fordulatot követő tanügyi átszervezésekben és reformokban. 1997-1999 között tagja volt a bukaresti országos oktatási reformbizottságnak és tankönyvbizottságnak, jelenleg is tagja a tudományos minősítéseket és az egyetemi tanári pályázatokat jóváhagyó országos testületnek. A 90-es évekre esett a kolozsvári egyetem diktatúra alatt erősen korlátozott nemzetközi kapcsolatainak újjáélesztése. Ezen belül különösen fontos, hogy a magyarországi egyetemekkel és az akadémiai intézményekkel szorosossá vált a korábban formálisra lefokozott, s ezáltal csaknem teljesen megszűnt szakmai és személyes együttműködés. Péntek János kezdeményezésére kormányközi egyezmény keretében már 1990 őszétől előbb egy, majd két állandó magyarországi vendégtanári állást szerveztek a magyar tanszéken. Ugyancsak 1990 után nyílt alkalm arra, hogy Péntek János professzor vendégtanár, illetőleg vendégelőadó legyen a budapesti, a miskolci, a debreceni, a pécsi és a szegedi egyetemen

valamint a bukaresti egyetem posztgraduális programjában. Rendszeressé vált a hallgatók magyarországi részképzése és lehetőség támadt magyarországi hallgatók tanulmányainak folytatására is Kolozsvárról.

A nemzedéki törés és veszteségek ellenére sikerült megújítani és folyamatosan fejleszteni a tanszék oktatói állományát. Így 1993-tól ismét önállóul folytató a magyar irodalomtudományi tanszék, ettől kezdve Péntek János a magyar nyelv és kultúra tanszék vezetését látta el, 2002-től pedig a Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék élén áll. Az újabb változás gyökere 1990-ig nyúlik vissza, amikor a professzor a magyar tanszéken megszervezte a néprajz szakot, amely a bölcsészkaron általános kétszakos rendszerben előbb minorszakként, majd főszakként működött, végül létre hozták az önálló katedrát. Időközben kezdeményezésére indult meg a finn mellékszak és a magyar szakképzési program újságírásból, valamint könyvtárszakkból.

1995-ben hivatalosan elfogadták a nyelvészeti tanszék posztgraduális magiszteri programját etnolingvisztikából és szociolingvisztikából. Romániában 1990 őszén indult meg a nemzetközi minősítésekhez igazodó doktori képzés. Péntek János ekkortól doktori programot vezetett különböző nyelvészeti ágazatokból és néprajzból. 2002-ben a doktori iskolák szervezésékor, megalapította az első magyar doktori iskolát Romániában Hungarológiai stúdiumok elnevezéssel. Ide tartozik, hogy szintén Péntek János az alapítója és szakmai vezetője a Magyar Tudományos Akadémia 2001-ben alakult kolozsvári kutatóállomásának, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézetnek.

A tudományos területeken és az oktatásban elért eredmények természetesen számos szakmainak és

közéletinek egyaránt tekinthető megbízással és tisztséggel járnak. Péntek János professzor alapítója és jelenleg elnöke az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének, amely az anyanyelvi mozgalom szervezője, alapítója az Erdélyi Tankönyvtanácsnak és elnöke a Tanács kuratóriumának, alelnöke a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaságnak, erdélyi társelnöke a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának. Tagja még számos más tudományos társaságnak és munkabizottságnak. Ezek közül itt és most csupán az Akadémiánkkal kapcsolatos a Magyar Tudományosság Külföldön elnöki bizottságot és az MTA Szótári Munkabizottságát említem. Péntek János tudományos tevékenységét több szakmai-tudományos kitüntetéssel és díjjal ismerték el.

Tisztelt Hallgatóság!

Bevezető szavaimmal emlékeztetem Akadémiánk és nyelvünk ügyének szoros kapcsolatára. Így nem hallgathatok arról, hogy ma a magyar nyelv veszélyeztetett helyzetben van, mind kevesebben beszélik és tanulják, használatát több országban különböző szinteken hivatalos rendeletek korlátozzák. Ezért a székfoglaló előadás tárgyául választott nyelv- és nyelvjárás-szigetek különös figyelmet érdemelnek. Péntek János azok közé a tudósok és egyetemi tanárok közé tartozik, akik sokat tesznek a magyar nyelv kutatásáért, oktatásáért, helyzetének erősítéséért. Az erdélyi tudományos élet sokoldalú, jeles nyelvész-képviselője, nemes kutatói hagyományok folytatója, további munkásságától változatlanul sokat vár a magyar tudományosságtól.

2005. április 11-én elmondta

KÓSA LÁSZLÓ

Ars Medica

címmel régi orvosi könyveket bemutató könyvkilátás nyílt április 15-én a marosvásárhelyi Teleki Tékában. Az ötletet az Erdélyi Múzeum Egyesület Orvos- és Gyógyszerészeti Szakosztályának városunkban tartott tudományos ülésszaka adta. A szeptemberig megtekinthető kiállítást Kimpián Annamária könyvtárosa rendezte.

Gróf Teleki Sámuel könyvesházának és az egykori református kollégium tanári nagykönyvtárának egyaránt fontos részét képezik az orvostudományi munkák, fogorvosi, gyógyszerészeti, gyógynövényismertető kézikönyvek. A nagy európai nyomdász-

családok, kiadványvállalatok által megjelentetett és a hazai tipográfiákban született kötetek nyomon követik e tudományág kibontakozásának és fejlődésének történetét.

Az ókor nagyjai közül Hippokratésznek, az orvostudomány atyjának összes műveit 1665. évi leydeni kiadásban őrzi a könyvtár. Idősebb Plinius Historia Naturalis című műve az antikvitás legismertebb természettudományi lexikonjának számított, számos orvosi vonatkozást tartalmaz. (Velence, 1491, ősnymtatvány)

Érdekes kuriózum Isaac Iudeus (10. század), az

egyiptomi kalifátus orvosának dietetikája (Antwerpen, 1607), vagy Albertus Magnus (1193–1280) nőgyógyászati könyve (*Secretus mulierum*. Amszterdam, 1655). A domonkos szerzetes, Aquinói Tamás mestere, mint enciklopédikus gondolkodó, az utókortól a *Doctor Universalis* melléknevet kapta. 1931 óta a természettudósok védőszentje. A botanika, a közzettan, a rovarok viselkedése vagy az égitestek mozgása éppúgy érdekelte, mint az aszketika és a misztika, az orvoslás vagy az aranycsinálás. A középkor további századain is számos kötet vezet végig bennünket: Paracelsus (1493–1541) összes művei, Andreas Vesaliusnak (1514–1564), a modern orvostudomány egyik megalapítójának könyve az emberi test életműködéséről (*De humani corporis fabrica*. Lyon, 1552) stb.

Gyönyörű iniciálék díszítik egy 15. századi kéziratot gyógyszerészeti szókönyv oldalait, mely görög, arab és a német nyelvterületen használatos ún. konyhalatin nyelven íródott. A könyvtár legrégebbi nyomtatott könyve, Galeotto Marzio (1424–1497), a jeles humanista szerző *Liber de homine* (Bologna, 1475) című műve is számos orvosi vonatkozású adatot közöl.

A Teleki Téka egyik legnagyobb kincse Miguel Serveto (1511–1553) *Christianismi restitutio* című művének 18. századi kéziratot másolata. E máglyára ítélt könyvben a spanyol orvos és hitújító elsőként írja le a kisvérkört. Az eredeti, 1553. évi, Genfben nyomtatott kiadásból csupán három példány maradt fenn, melyből egyet Teleki Sámuelnek sikerült megszereznie; ám nemsokára be kellett szolgáltatnia a bécsi császári könyvtárnak, ezért készítette el másolatát.

Hogy csak a legfontosabb neveket említsük: megtekinthető Francis Bacon (1561–1626) természetfilozófiai munkája, a *Sylva Sylvarum* or a *Natural History* (London, 1627), mely számos orvostudományi vonatkozást tartalmaz; William Harvey (1578–1657), a vérkeringés felfedezőjének több könyve; Edward Jenner (1749–1823), a himlőoltás felfedezőjének főműve: *Disquisitio de causis et effectibus variolarum Vaccinarum* (Bécs, 1799). Ez utóbbi példány Szotyori József marosvásárhelyi orvos tulajdonában volt, aki elsőnek alkalmazta városunkban a himlőoltást.

Anatómiai, gyógyszerészeti, fogorvosi atlaszok ábrái színesítik a kiállítást; koponyalékelést mutat be az *Acta Eruditorum Lipsiensis* című folyóirat.

Különös figyelmet szenteltünk a hazai vonatkozású könyveknek, erdélyi és marosvásárhelyi tudósok munkásságának. A legrégebb magyar nyelvű orvosi mű a 16. századból maradt fenn. A kiállítás címét is ihlető *Ars Medica* szerzője minden valószínűség szerint a nagyváradi Lentsés / Lencsés / György (1530–1593). Könyvtárunk őrzi az eredeti kéziratot és annak egy 18. századi másolatát is. Nyomtatásban 1943-ban tette közzé Varjas Béla irodalomtörténész (XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár).

A kolozsvári Heltai nyomda 1585-ben adta ki Marcellus Scurcialupi (1538–1592) olasz humanista orvos hidrológiai munkáját, melyet Petru Cercel (1583–1585) havasalföldi uralkodónak ajánl. Antoine Mizalde (Mizauld) (1520–1578) francia orvos, botanikus és csillagjós gyógynövénykönyve Nadányi János (1643–1707) fordításában 1669-ben ugyancsak Kolozsvárott jelent meg Veresegyházi Szentgyel Mihály

műhelyében, Bornemisza Anna fejedelemasszonyának ajánlva (Kerti dolgoknak leírása).

Az első magyar nyelven nyomtatott orvosi könyv, a *Pax corporis* (A test békéje) 1690-ben jelent meg Kolozsvárott. Rendkívül népszerű volt, számos kiadást megért (a kiállításon az 1756. évi kiadás egy példánya látható). Szerzője, a polihisztor és fejedelmi udvari orvos, Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) a természettudományos gondolkodást ötvözi a népfelvilágosító szándékkal.

Köleséri Sámuel (1663–1732) Nagyszeben orvosa volt, a pétervári, londoni és a bécsi akadémia tagja. A pestis elleni Tanács adása latinul és magyarul is napvilágot látott 1719-ben Kolozsvárott. Szatmári Mihály (1681–1744) marosvásárhelyi professzor fizika tankönyve külön fejezetet szentel az emberi testnek (Kolozsvár, 1719). A brassói Lucas Wagner (1739–1789) orvosi disszertációját az erdélyi gyógyvizekről írta. Az első önálló ilyen tárgyú monográfia zömmel a Székelyföld ásványvizeit ismerteti (Bécs, 1773).

Kibédi Mátyus István (1725–1802), Küküllő megye és Marosszék főorvosa úttörő munkát végzett a betegség- és járványmegelőzés, a közegészségügy és köztisztaság megszervezése terén. Sikerült megfékeznie az 1770-ben környékünkön dúló pestist. Szakíróként új szavakat, kifejezéseket teremtett. Enciklopédikus munkája (*Ó és új dietetika*. Pozsony, 1787–1793. 6 kötet) Magyarországon elsőként foglalta össze az egészséges életmód körébe tartozó ismeretanyagot. 1300 kötetes szakkönyvtárát a marosvásárhelyi református kollégiumra testálta, a Bolyai-gyűjteményben fellelhető orvosi művek egy része tehát innen származik.

Nyulas Ferenc (1785–1808) kolozsvári orvos könyvében a Radna-vidéki vasas borvizek elemző leírását és kémiai vizsgálatait foglalta össze. Munkája az első magyar nyelvű, jelentős vegyészeti tárgyú mű. A kémiai kifejezésekre új szavakat, megnevezéseket alkotott, melyek egy része a szaknyelvben is rögzült, ilyen például a sav, a tégely, a folyadék, a lombik, a bontás (Az Erdély országi orvos vizeknek bontásáról. Kolozsvár, 1800).

Benedeki Enyedi Ó János parajdi orvos könyve (*Falusi emberek patikája*. 1801) azok számára íródott, akiknek nem áll rendelkezésére orvosi segítség. A könyv szennylapján ismeretlen tulajdonos kézírásos bejegyzése tanúskodik arról, hogy valóban forgatták, állandóan használták: Ezt Józsi használhatja; de tartsa az asztalon, mert nekem is gyakran kell.

Kéziratban maradt ránk Benkő József (1740–1814) *Nomenclatura Botanica* című, négy nyelvű erdélyi növénykatalógusa. Egy másik, nyolc nyelvű gyógynövény katalógus, mely a latin megnevezés mellett tartalmazza a növények népi nevét is (szerb, német, román, magyar stb. nyelveken) Budán jelent meg 1835-ben (Ludovic Ditrich: *Plantae officinalis indigenae linguis...*).

A 19. század végét és egyben kiállításunkat zárja a Marosvásárhely modern arculatát kialakító polgármester, Bernády György (1864–1938) gyógyszerészeti értekezése (Adatok a kénhidrogéngáz vegyi sajátosságaihoz. Budapest, 1888).

A MŰVELŐDÉS megrendelhető minden postahivatalnál. Sorszámunk a sajtókatalógusban: 4067. A KÖNYVESHÁZ sorszáma: 7055. Előfizetőknek negyedévre 30 000 lej (3 lej), egy szám ára 10 000 lej (1 lej).

Magyarországon előfizethető a Könyvtárellátó útján (1391 Bp., Váci út 19. p.f. 204), a Magyar Napló szerkesztőségében (1062 Bp. VI. Bajza utca 18), megvásárolható a Custos-Zöld Könyvesboltban (II. Margit krt. 6).

Most megteheti, amire mindig is vágyott!

Adója egy százalékanak a felajánlásával a MŰVELŐDÉST támogathatja!

Ami Önnek mindössze egy irat három kockájának kitöltésébe kerül, az számunkra jelentős segítség, anyagi-erkölcsi támogatás.

HOGYAN rendelkezhet adója 1 százalékaról?

Miként támogathatja folyóiratunkat?

Aki 2004-ben jövedelmet könyvelt el, a fizetendő adó egy százalékát az államkincstár helyett nonprofit szervezeteknek, alapítványoknak vagy egyesületeknek juttathatja. Akinek egy helyről származik a jövedelme, a pénzügyi hatóságtól kérnie kell az évi globális adóbevallási nyilatkozatot (DVG). Akinek a jövedelme több helyről származik (fizetés, bérbeadás, független tevékenység, külföldi jövedelem stb.) nem kell kérnie ezt az iratot, hanem postán kapja meg a DVG-űrlapot.

Az adóbevallási nyomtatványon ki kell töltenie az „A” fejezetnél az adófizető azonosító adatait, illetve a „H” fejezetnél a 2. alpontot (nonprofit szervezet szponzorizálása). Ide a következő adatokat kell beírnia:

Asociația Művelődés

Cod fiscal: 4289093

COD IBAN: RO82 BTRL 0130 1205 9486 26XX

Adományát előre is köszönjük!

1 % 1 % 1 % 1 % 1 % 1 % 1 % 1 %

Lapszámunk szerzői:

Kósa László, művelődéstörténész, akadémikus – Budapest * **Szabó Bálint**, mérnök, egyetemi tanár – Kolozsvár * **Balogh Béla**, levéltáros * **Dávid Lajos**, újságíró, helytörténész * **Sasi Nagy Béla**, orvos, helytörténész – Nagybánya * **Bányai Réka**, könyvtáros – Marosvásárhely * **Thurman Zoltán**, építész – Svédország * **Gócsáné Móró Csilla**, múzeumigazgató – Tápiószéle

